

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут психології та соціальної роботи
Кафедра загальної, вікової та соціальної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітнього ступеня «магістр»

на тему

ПСИХОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗСУ ДО БОЙОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ

Виконала:

магістрантка 2-го р. навчання 61 групи

спеціальність 053 Психологія

Рой Ніна Іванівна

Науковий керівник:

д. психол. наук, доцент

Дроздов Олександр Юрійович

Захищено з оцінкою _____

Голова ЕК _____

Чернігів 2023

Студентка	_____	_____
	Підпис	П.І.Б.
Наук. керівник	_____	_____
	Підпис	П.І.Б.
Рецензент	_____	_____
	Підпис	П.І.Б.

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри загальної, вікової та соціальної психології, протокол № _____ від «___» _____ 20__ року.

Студентка допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувач кафедри _____

ЗМІСТ

Вступ.....	3
 Розділ I. Теоретико-методологічний аналіз проблеми стійкості до бойового стресу	6
1.1. Стрес як психофізіологічний феномен.....	6
1.2. Поняття про бойовий стрес та психічну травму	14
1.3. Стресостійкість особистості як чинник успішного подолання впливу стрес-факторів і як результат їх дії.....	24
Висновки до першого розділу.....	29
 Розділ II. Емпіричне дослідження психологічної стійкості військовослужбовців до бойового стресу.....	31
2.1. Методика та процедура дослідження.....	31
2.2. Характеристика вибірки.....	32
2.3. Отримані результати та їхній аналіз.....	33
Висновки до другого розділу.....	59
 Висновки.....	65
 Список використаної літератури	67
 Додатки.....	73

ВСТУП

Актуальність теми. Україна опинилася у стані війни, нав'язаної з боку Росії. У зв'язку з цим населення нашої країни потерпає від стресів, відбувається погіршення ментального здоров'я, переважання негативних емоційних станів.

Війна є над екстремальною подією, з якою доводиться мати справу людині, особливо військовослужбовцям. Враховуючи умови сучасної війни, які характеризуються високою інтенсивністю, використанням потужної техніки, зброї, яка вражає великим радіусом дії, має потужний смертоносний потенціал, перед сучасними військовими стоїть задача не лише вижити, а й виробити стійкість до бойових стрес-факторів.

Війна, що ведеться в Україні є повномасштабною і потребує великої кількості захисників, здатних приймати рішення в екстремальних умовах бойових дій, адекватно оцінювати ситуацію, аналізувати, що є першочерговим, а що другорядним. А це потребує від них стресостійкості. Дослідники вказують на те, психологічні та психічні втрати в результаті бойових дій значно вищі, ніж втрати від поранень або в результаті смерті на полі бою. Під впливом бойового стресу у багатьох учасників бойових дій страждає психіка у вигляді гострих травматичних розладів, а у частини з них розвивається й посттравматичний стресовий розлад. Тому проблема стійкості до бойової психологічної травматизації, чинників, що її формують, є актуальною в сучасній психологічній науці і має перспективний прикладний характер.

Актуальність вказаної проблематики й обумовила вибір теми нашого дослідження.

Об'єктом дослідження виступає стійкість військовослужбовців до бойової психологічної травматизації.

Предметом дослідження є чинники формування стійкості до бойової психологічної травматизації.

Метою дослідження є виявлення особливостей стійкості до бойової психологічної травматизації залежно від соціального статусу військових,

оцінки власного професійного досвіду та рівня підготовки до участі в бойових діях, умов бойової обстановки та соціально-психологічних чинників.

Відповідно до поставленої мети біли визначені основні задачі дослідження:

1. Теоретичний аналіз феноменів бойового стресу, психічної травми, стійкості до бойової психологічної травматизації.
2. Організація та проведення емпіричного дослідження стійкості до бойової психологічної травматизації серед військовослужбовців ЗСУ, які заходяться в умовах бойових дій, та чинників, які на неї впливають.
3. Проведення статистичного та якісного аналізу результатів дослідження.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали вчення про стрес як психофізіологічний феномен Г. Сельє, Р. Лазаруса, С. Фолкмана; психологія травмуючих ситуацій О. Турініної; вчення про бойовий стрес О. Блінова; засади бойової психологічної травматизації О. Колесніченка; засади психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій О. Кокуна; психологічні засади дослідження стресостійкості особистості В. Корольчук.

Методи дослідження. В ході дослідження був використаний комплекс теоретичних (аналіз, узагальнення, класифікація), емпіричних (анкетування, психодіагностичне опитування за допомогою методики «Стійкість до бойової психологічної травматизації») та математико-статистичних (частотний аналіз, кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта кореляції Спірмена, міри статистичної вірогідності відмінностей – критерій U-Манна-Уїтні, критерій Вілкоксона (Н-критерій)) методи.

Структуру роботи складають вступ, два розділи, список використаних джерел та додатки. У першому розділі наведено результати теоретичного аналізу проблеми, проаналізовано сутність стресу як психофізіологічного феномену, його види, сутність бойового стресу, його наслідки та чинники, що його викликають, стійкість до стресу, її ознаки. У другому розділі міститься

опис вибірки, методик та процедури дослідження, отриманих результатів, їхній аналіз та інтерпретація. Загальний обсяг роботи становить 89 сторінок.

Розділ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СТІЙКОСТІ ДО БОЙОВОГО СТРЕСУ

1.1. Стрес як психофізіологічний феномен

Роботи Г. Сельє, Р. Лазаруса, С. Фолкмана є засадничими для вивчення проблеми стресу. Оскільки логіка нашого дослідження також вимагає розгляду сутності вказаного феномена, а отже, й огляду наукових здобутків щодо нього, то й розпочнемо з того, як його розуміли класики.

Вважається, що вперше реакцію організму на стрес на початку XX ст. описав Волтер Кеннон – це реакція відома під назвою «бий або біжи».

У науковий обіг термін стрес увів Ганс Сельє. Він звернув увагу на те, що незалежно від походження подразника, його природи, організм реагує на всі подразники стереотипно. Така однотипність (неспецифічність) реагування на різні стресори й забезпечує адаптацію. Неспецифічність обумовлена тим, що реакція не пов'язана з модальністю стресора, ця реакція універсальна, загальна. Цей процес був названий дослідником загальним адаптаційним синдромом [41]. Стрес вчений визначив як неспецифічну відповідь організму на будь-який вплив, що перевищує певний поріг [42]. Величина порогу для кожної людини своя, залежить від низки внутрішніх та зовнішніх чинників.

Загальний адаптаційний синдром у своєму прояві розгортається у три стадії. Першу стадію названо реакцією тривоги (аларм-стадія) – триває протягом 1-2 суток після дії стресора на організм. Організм намагається пристосуватися до подразників. Ця стадія складається з фази шоку, яка супроводжується порушенням фізіологічних функцій організму, та фази протишоку, під час протікання якої запускається фізіологічний захист від стресу, захисні механізми. Це початок мобілізації ресурсів та адаптаційних

механізмів. Під час розвитку цієї стадії дослідники відмічають у більшості людей стеничні емоції та підвищену працездатність [30, с. 161].

Друга стадія – стадія резистентності. Продовжує фазу протишоку, відновлюються функції організму, відбувається адаптація організму до ситуації. На цій стадії стійкість організму до різних впливів підвищена. Результатом перебігу цієї стадії є або стабілізація стану й адаптація, або перехід до наступної стадії, якщо дія стресора триває.

Третя стадія – виснаження. Наступає коли стрес надто сильний або тривалий, у результаті чого виснажуються захисні ресурси організму, знижується опірність і запускається перша фаза шоку. Людина, яка знаходиться на цій стадії, вразлива до втоми, хвороб, різного роду розладів аж до патологій, а то й смерті.

Тривалість стадій залежить від здатності організму до опору, а також від інтенсивності та тривалості впливу стрес-фактора [35, с. 20].

У дослідженні стресу, а саме його прикладних аспектів, виділяють два основні напрямки – стрес життя, основні напрацювання щодо якого представлені в роботах Г. Сельє, та професійний стрес, що піддається закономірності Р. Йеркса та Дж. Додсона, які визначили, нелінійну кореляцію між активністю нервової системи та ефективністю діяльності. Суть її в тому, що зростання активності нервової системи (яка відбувається під дією стресора певної сили) до якогось критичного рівня підвищується ефективність діяльності, але при подальшій активації нервової системи (збільшення сили стресора) ефективність діяльності знижується [30, с. 157].

Висновок який був зроблений з даних досліджень такий: для того, щоб людина була здатна до ефективної діяльності, необхідний вплив стресорів оптимальної сили – не слабкі і не надсильні. При цьому слід враховувати й складність виконуваних завдань: при виконання складних завдань зростаючі показники стресу будуть знижувати ефективність, а от при виконанні простих завдань стресори можуть бути більшої потужності. Крім того, слід брати до

уваги й індивідуальний стресовий поріг, який залежить від властивостей людини. Люди з високим порогом чутливості здатні витримувати більш інтенсивні стрес-фактори, ніж люди з низьким [35, с. 11].

На сьогодні в психологічній науковій думці розмежовуються поняття «фізіологічний стрес», який вивчав Ганс Сельє, та «психологічний стрес», який виділив Рихард Лазарус. Але слід зважати на те, що поділ цей умовний, оскільки при переживанні фізичного стресу людина відчуває й елементи психологічного стресу, разом з тим психологічний стрес, як правило, супроводжується фізіологічними змінами в організмі. Психологічний стрес – це, за своєю суттю, психологічні прояви адаптаційного синдрому Г. Сельє [35, с. 39].

Однією з основних відмінностей цих видів стресу є те, що при психологічному стресі реакції не такі стереотипні, як при фізіологічному, вони індивідуальні і не завжди передбачувані. Індивідуальність таких реакцій втрачається по мірі збільшення екстремальності умов, які й викликають такі реакції [35, с. 29].

Українська дослідниця Л. Наугольник визначає такі відмінності між фізіологічним стресом, описаним Г. Сельє, та психологічним:

1) психологічний стрес порівняно з фізіологічним може мати вірогідні причини, тобто не реальні події чи стимули, а такі, які людина передбачає, уявляє, і які вона не знає яким чином чи не може подолати. Така оцінка подій викликають у неї напруження;

2) причинами психологічного стресу є, як правило, не фізичний, хімічний чи біологічний вплив на організм, а соціальний вплив, або думки з ним пов'язані;

3) при фізіологічному стресі дія стресорів направлена на здоров'я, фізичне благополуччя індивіда, при психологічному – на соціальні почуття, статус людини;

4) при фізіологічному стресі виникають первинні емоційні реакції, стани, при психологічному емоційні реакції поєднуються з когнітивним компонентом психіки;

5) те, з приводу чого виникає фізіологічний стрес, має часові межі теперішнього або найближчого майбутнього, при психологічному стресі часові межі досить розмиті, залежать від індивідуального сприйняття;

6) при фізіологічному стресі вплив особистісних властивостей незначний, при психологічному – дуже значний [35, с. 43-45].

Причиною отримання психологічного стресу людиною є те, як вона сприймає, ставиться до того, що з нею відбувається – чи розцінюється стимул (і неважливо якої модальності він буде – фізичний, психологічний тощо) як шкідливий чи як такий його особа не визнає. Якщо навіть стимул є шкідливим об'єктивно, а людина його таким не диференціює, то такий стимул не є для неї стресором. Як правило, крім когнітивної переробки таких стимулів і визначення їх як шкідливих або ні, грає роль емоційний стан, які ці стимули викликають. Для розвитку психологічного стресу значення мають емоції та стани, які супроводжують ймовірні стресові події.

Вчені розрізняють психологічний та емоційний стрес. Основними відмінностями є такі: 1) психологічний стрес може пережити лише людина, а емоційний – і тварина; 2) якщо для появи емоційного стресу достатньо емоційних реакцій, при цьому основними чинниками для виникнення стресу будуть не їх модальність (позитивні чи негативні), а їх інтенсивність та тривалість, то для появи і розгортання психологічного стресу необхідним елементом є когнітивна складова; 3) «емоційний стрес» як термін найчастіше використовують фізіологи, а «психологічний стрес» – психологи [35, с. 41].

О. Кокун разом з групою науковців приходять до висновку, що для людини якраз психологічний стрес, який супроводжують сильні емоції, є визначальним [16, с.28].

Людина здана переживати емоційні стани, які досить важко диференціювати від стресу: негативні емоції, емоційна напруга, втома, перенавантаження. При цьому якщо ці стани досить тривала та інтенсивні, то вони можуть бути психологічним відображенням стресу: страх, тривожність, напруженість тощо [35, с. 47].

Щодо розрізнення стресу та втоми: підґрунтям їх є різні фізіологічні процеси. Стрес обумовлений гуморальними та вегетативними змінами, а втома регулюється корою великих півкуль. Втому найчастіше вивчають у контексті виконання людиною професійних обов'язків. Оскільки військова діяльність є також професійною діяльністю, а інтенсивність бою викликає не лише стрес, а й втому, то вважаємо за потрібне все ж таки розглянути питання схожості та відмінності стресового стану та стану втоми.

С. Лазуренко відзначає, що і стрес і втома призводять до того, що людина потребує відновлення, відпочинку, а при важкому перебігу – реабілітації. Ці стани дезадаптивні і призводять до втрати гомеостазу у відносинах «індивід-середовище». Втома знижує рівень функціональних резервів організму, а стрес мобілізує до певної критичної точки ці ресурси. Крім цього, втома і стрес мають різні причини: втома з'являється як результат напруженої й тривалої діяльності, а стрес може з'явитися ще в період підготовки до діяльності або й на початку діяльності, як відповідь на суб'єктивно складну задачу, яку повинна вирішити людина. Вчений пропонує розглядати втому як генералізовану реакцію на стрес [30, с. 161-162].

Перевантаження тісно пов'язане зі стресом, воно викликає страхи та хвилювання, які підсилюють стрес.

Емоційна напруженість є близькою до прояву психологічного стресу – обидва стани зачіпають нервово-психологічний рівень. Сама емоційна напруженість виявляється як стан, при якому знижується стійкість психічних та психомоторних процесів [35, с. 48-50].

Дж. Грінберг аналізує різні поняття стресу, і як стимул, і як реакція, і як увесь спектр акторів взаємодії, і як взаємодію стимула та реакції. Вчений зупиняється на тому, що найвдалішим є визначення, в якому стрес розуміється як комбінація стресора й стресової реактивності, оскільки ці два компоненти є необхідними для того, щоб стрес відбувся [12, с. 16].

З. Кісарчук визначає стрес як стан людини, що супроводжується сильним напруженням, як відповідь на різні екстремальні впливи [40, с. 8-9].

Л. Наугольник вказує, що вчені розрізняють три ступені стресу. Найлегший – слабкий, характеризується слабкими змінами у психічному стані, на рівні фізичному та фізіологічному змін фактично не відмічається.

Середній ступінь стресу характеризується мобілізацією ресурсів психіки, яка є основою стійкості особи до перешкод, які виникли. Людина, як правило, здатна до подолання. Зміни, що відбуваються на фізичному та фізіологічному рівнях, сприяють також мобілізації ресурсів подолання і не несуть порушень у функціонуванні організму.

При сильному стресі відбувається порушення на фізичних, фізіологічних та психічних функцій. Людина такому стані втрачає здатність повністю контролювати ситуацію, приймати ефективні рішення тощо [35, с. 18-19].

Перелік причин виникнення стресу досить розгалужений. Традиційно він розподілений на дві основні групи – суб'єктивні та об'єктивні.

Серед суб'єктивних причин виникнення стресу виділяють ті, що пов'язані з тривалими програмами – генетичними (невідповідність генетичних програм сучасним умовам), негативними батьківськими програмами, неадекватними настановами та переконаннями, неможливістю реалізації актуальних потреб особистості, неправильною комунікацією, невмінням розпоряджатися часом; індивідуальними особливостями особи, зокрема рівнем самооцінки, домінуючими мотивами, цінностями, тобто спрямованістю особистості, темпераментом, характером та ін.

Л. Наугольник до об'єктивних причин стресу відносить такі: 1) умови життя та роботи; 2) характеристика оточуючих людей; 3) соціальні фактори середовища; 4) надзвичайні обставини, до яких відноситься й війна [35, с. 53-78].

Ганс Сельє відмічав, що стрес може бути корисним, коли мобілізує захисні сили, створює певне напруження, необхідне для успішного подолання події, і супроводжується позитивними емоційними реакціями – це еустрес. Для виникнення еустресу необхідними є такі умови: узгодженість дій індивіда з боку соціального середовища; наявність достатніх ресурсів для подолання стресу; позитивні емоційні реакції; досвід вирішення подібних проблем, позитивний прогноз щодо їх подолання. Еустрес, як правило, недовготривалий, оскільки при ньому інтенсивно витрачаються поверхневі адаптаційні резерви. А коли починають мобілізуватися більш глибокі, то організм переходить на стадію виснаження, і запускається дистрес [42].

Інша форма стресу – дистрес. Чинниками, що його викликають є недостатній досвід подолання подібних проблем, негативний прогноз щодо їх вирішення, недостатність ресурсів організму для адаптації, надтривалий стресорний вплив, який призводить до виснаження ресурсів, і може викликати хворобу як на соматичному, так і на психічному рівні [42]. Дистрес супроводжується порушенням механізмів саморегуляції, психічним перенапруженням, яке перевищує психофізіологічні й адаптивні можливості людини [16, с.13]. Дистрес вважається типовим станом учасників бойових дій, оскільки умови бойової обстановки оцінюються як надзвичайні, такі, в яких людина діє інколи понад власні можливості.

Переживання тієї або іншої форми стресу – еустресу або дистресу – залежить від індивідуального порогу чутливості до стресу кожною людиною. Відображенням цього порогу є індивідуальна здатність організму зберігати нормальну працездатність під час дії стресора – стресостійкість [35, с. 118].

Як окремий вид стресу виділяють травматичний стрес. Це стрес, коли вплив стресора настільки потужний, що викликає розлади психічної сфери, перевантажує фізіологічні, психологічні, адаптаційні ресурси людини, руйнує захист. Стресорами при цьому виступають екстремальні, кризові ситуації, внаслідок яких може бути настання смерті не лише тієї людини, з якою ця подія відбувається, але й близьких людей, або загроза життю без смертельних наслідків. Бойові дії відносяться до подій, які здатні руйнувати психіку, травмувати її [16, с. 32; 35, с. 179-183].

Виділяють такі характеристики травмуючої події: 1) подія усвідомлюється як така, що призвела до погіршення психологічного, а то й фізичного стану; 2) причинами негативного стану є зовнішній вплив; 3) пережите негативно впливає на звичний спосіб життя, фактично руйнує його; 4) подія викликає тяжкі емоційні стани, людина не має досвіду як з ними впоратися; 5) такі події викликають завжди негативні стани [35, с. 184]. Очевидно, що вказані характеристики подані з точки зору сприймання події людиною. Крім того, до ознак травматичної події відносять раптовість, інтенсивність, силу руйнувань [40, с. 9].

О. Туриніна, вказує на те, що травматичний стрес виникає під дією сильних стресогенних факторів, які, до того ж, мають тривалий вплив. Дослідниця також описує наслідки такого впливу як такі, що перевантажують як психологічні, так і фізіологічні адаптаційні можливості людини. При цьому відмінностями між звичайним та травматичним стресом називає результат, з яким виходить людина: коли це норма, то людина адаптується до змінених чи мінливих умов, а при травматичному стресі відбувається виснаження адаптаційних можливостей, руйнується психологічний захист, відбуваються негативні зміни на фізіологічному рівні [44, с. 16].

Травматичний стрес призводить до психічної травми. Наслідками такої травми є психічні реакції, перебіг яких в основному відповідає стадіям протікання стресу за Г. Сельє. Отже, спочатку людина переживає фазу

психологічного шоку, яка супроводжується зниженням активності, дезорієнтацією в навколишньому середовищі та дезорганізацією діяльності, включенням захисних механізмів психіки. Зазвичай ця фаза короткочасна. На другій фазі розгортання відповіді на вплив травматичної події спостерігаються виражені емоційні реакції у вигляді різних форм страху, тривоги, гніву, часто при цьому людина плаче, звинувачує когось або щось, тобто ці емоції дуже інтенсивні. Завершення цієї фази супроводжується усвідомленням незворотності того, що відбулося, визнанням власного безсилля, нерідко – самозвинуваченням. Наступна фаза – критична – завершується або прийняттям того, що сталося, й адаптацією до нових обставин, або людина фіксується на травмі і постстресовий стан переходить у хронічну форму. Хронічна форма постстресового стану призводить до посттравматичного розладу особистості, що виявляється у зміні особистісних якостей, на рівні соціальної взаємодії [35, с. 184-185].

Одним з різновидів травматичного стресу є бойовий стрес, особливості якого розглянемо далі.

1.2. Поняття про бойовий стрес та психічну травму

Виникнення бойового стресу обумовлене впливом потужних стрес-факторів, які пов'язані з тією надзвичайно екстремальною ситуацією, в якій опинаються військовослужбовці під час бойових дій. Як показав аналіз літератури, усі стрес-фактори, що супроводжують воїнів в бойовій обстановці, можна розподілити на декілька груп.

До першої групи віднесемо фізичні стрес-фактори. Ця група включає такі чинники, як загроза життю та здоров'ю; характеристики бойової обстановки (інтенсивність обстрілів, обстріли з важкої артилерії, нальоти, необхідність просування скрізь міни, засідки, використання ворогом хімічної, радіаційної

зброї тощо), які включають високу динамічність, інтенсивність, непередбачуваність, невизначеність подій на полі бою, їх тривалість; кліматичні умови (низька або висока температура, показники вологості повітря, що тягне за собою переохолодження або перегрівання, наявність в ньому забруднення, загазованості, пилу, в т.ч. у результаті бою, нестача кисню тощо). При цьому військовим необхідно демонструвати витривалість, пересуваючись бігом, з важкою амуніцією, озброєними тощо. Фізичне середовище, описане нами вище, потребує й значних фізичних зусиль, інколи на межі людських можливостей. Фактично така ситуація вимагає від військовика ігнорувати інстинкт самозбереження задля виконання професійного завдання.

Крім умов бойових дій до фізичних стрес-факторів належать також умови проживання воїнів, які характеризуються відсутністю звичних предметів побуту, скупченням в одному місці певної кількості людей, що обмежує особистий простір солдата та ін.

Другу групу стрес-факторів, які здатні викликати бойовий стрес становлять фізіологічні: недостатній сон, втома, виснаження, ослаблення імунітету, відсутність повноцінного харчування (дефіцит, нестача вітамінів, одноманітність), гарячої води (інколи взагалі води), неможливість дотримуватися санітарних норм, недостатня рухливість або, навпаки, необхідність надто інтенсивного руху, фрустрація сексуальних потягів, інфекційні захворювання, загострення хронічних хвороб тощо.

Бойовий стрес супроводжується також широким спектром дії психологічних стрес-факторів. Зокрема, науковці говорять про «злам адаптаційного бар'єру», коли військовослужбовець не здатен адаптуватися до умов бойової обстановки через те, що зовнішні впливи або занадто тривалі або настільки потужні, що перевищують здатність воїна пристосуватися до актуальної обстановки [10, с. 142]. При цьому людина втрачає здатність до саморегуляції емоцій, психічного стану, контролю ситуації. Рішення

приймаються в ситуації дефіциту часу та інформації. Це все супроводжується страхом, тривогою, занепокоєнням.

Комар З. звертає увагу на те, що тривогу та страх в умовах військових дій військовослужбовці переживають постійно. Ці стани пов'язані, перш за все, з усвідомленням можливості смерті, поранення, полону. Також дослідник вказує, що тривале перебування в зоні бойових дій призводить до зростання як тривоги, так і страху, а найсильніше такі стани виявляються протягом перших днів знаходження на передовій у військових, які не мають попереднього бойового досвіду [20, с. 78-79].

Серед факторів, що викликають негативні стани військовослужбовців, які є активними учасниками бойових дій, дослідники найчастіше вказують такі: загибель або поранення побратимів, неможливість евакуювати їх тіла, усвідомлення того, що людина бере участь у знищенні інших людей, втрата честі та гідності через полонення тощо.

Негативними станами, які переживає військовослужбовець, є пригніченість, апатія, невпевненість, розпач, безпорадність [1, с. 262].

Також у формуванні бойової травматизації роль відіграють і соціально-психологічні чинники, зокрема ізоляція від звичного соціального кола, родини, відсутність зв'язку з близькими, недовіра або низький авторитет командного складу, конфлікти різного рівня (міжособистісні, службові), підвищена відповідальність за свої дії, потужний негативний інформаційний вплив, низька соціальна підтримка населення тощо.

Перерахований вище перелік стрес-факторів, що викликають бойовий стрес, далеко не повний, але навіть така їх кількість є достатньою, щоб зрозуміти наскільки травматичною для воїна є бойова обстановка.

Отже, перебуваючи в зоні бойових дій військовослужбовці зазнають впливу комплексу негативних чинників, які викликають появу бойового стресу.

У Положенні про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту, які брали

участь в антитерористичній операції, здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях чи виконували службові (бойові) завдання в екстремальних умовах бойовий стрес визначений як багаторівневий процес адаптаційної активності організму людини в умовах екстремальної бойової обстановки, який супроводжується напруженням механізмів реактивної саморегуляції та закріпленням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін. Бойовий стрес є передпатологічним дестабілізаційним станом, що вичерпує функціональний резерв організму, збільшує ризик дезінтеграції психічної дії та стійких сомато-вегетативних дисфункцій [34].

Як бачимо, основний акцент в даному визначенні зроблений на тому, що бойовий стрес виникає в умовах бойової обстановки, які є екстремальними, при цьому активізовані до критичної межі механізми реактивної саморегуляції, відбуваються психофізіологічні зміни, організм функціонує на межі своїх резервів і є великий ризик передпатологічного порушення психічної діяльності та сомато-вегетативних дисфункцій.

К. Кравченко, О. Тімченко, Ю. Широбоков, вивчаючи соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу в учасників АТО, визначили бойовий стрес, перш за все, як переживання військовослужбовців, які виникають при впливі на них стрес-факторів бойової обстановки та діяльності. Виявом цих переживань є специфічні емоційні, інтелектуальні, фізичні та поведінкові реакції [24, С. 143].

І. Приходько відмічає, що бойовий стрес досить складний феномен, який містить в собі ознаки як психологічного, так і емоційного стресу. Бойовий стрес науковець визначає як процес впливу факторів бойової обстановки на психіку військовослужбовця, що знижує рівень психологічної безпеки особистості та супроводжується появою ознак бойова психологічної травми або бойової психічної травми [38].

З. Шайхлісламов, А. Ковтун, посилаючись на результати досліджень Міністерства оборони США, серед психологічних симптомів, що демонстрували військові, які переживали бойовий стрес, називають занепокоєння, тривогу, перепади настрою, страх, дратівливість, гнів, порушення когнітивної сфери (забування, розгубленість, плутанина та ін.), депресію, апатію, негативні поведінкові прояви. Серед фізіологічних симптомів показовими є втрата апетиту або переїдання, зміна ваги, втома, проблеми зі сном, у сексуальній сфері, головні болі тощо [49, с. 143]. Такі симптоми вказують на руйнування та «злам» в психологічній та фізіологічній сферах людини.

Л. Тютюнник бойовий стрес розглядає як наслідок потужної дії зовнішніх й внутрішніх стресорів на організм людини в екстремальних бойових умовах, що призводить до серйозних порушень психічного, психологічного та фізичного здоров'я особистості [45, с. 107].

М. Логачев бойовий стрес визначає як сукупність субреактивних станів військовослужбовців, які вони переживають у процесі адаптації до впливу стрес-факторів бойової обстановки. Дослідник відзначає, що ці стани є дестабілізуючими, такими, що обмежують функціональні можливості та резерви організму, предпатологічними [31, с. 134].

О. Блінов, узагальнюючи різні підходи до визначення бойового стресу, визначає його як реакцію психіки (психічне напруження) на загрозу життю та здоров'ю у вигляді процесу переживань психічних станів за етапами адаптації з використанням потенціалу її ресурсів [3, с. 12; 5, с. 21]. Вчений акцентує на тому, що бойовий стрес є складним утворенням психіки, яке з'являється як результат адаптаційної реакції воїна, коли він намагається пристосуватися до незвичних для нього факторів бойової діяльності. Він виділяє термінову адаптаційну реакцію, як відповідь на незвичні умови бойових дій, спрямовану на пристосування до цих умов, та довгострокову адаптивну реакцію, яка є показником пристосування в екстремальній обстановці [6, с. 41].

Стрес, викликаний бойовими умовами, як правило, розглядається як дистрес. Такий стан супроводжується активізацією й використанням ресурсного потенціалу організму людини, особистісного ресурсу [7, с. 5].

Отже, відмінності у розглянутих визначеннях полягають, зокрема, в тому, на якому аспект бойового стресу робиться акцент – чи це реакція психіки у вигляді специфічних переживань, станів, чи це адаптаційна активність організму, чи це процес впливу факторів бойової обстановки.

З якої б позиції не розглядали сутність бойового стресу важко не погодитися з тим, що наслідком його є психологічна, а то й психічна травматизація.

У вказаному вище Положенні про психологічну реабілітацію військовослужбовців бойова психічна травма визначається як патологічний стан центральної нервової системи, що виникає внаслідок впливу чинників бойового стресу та зумовлює регулювання поведінки особи, що постраждала, через патофізіологічні механізми [34]. До цих основних ознак дослідники додають, що такий стан нервової системи викликаний бойовим стресом, який перевищує адаптаційний потенціал людини, що призводить до зриву компенсаторних механізмів психіки та організму [38].

Щодо поняття «психічної травми» та «психологічної травми», проаналізувавши праці науковців, можемо констатувати таке: часто ці терміни вживаються як синоніми, в одній статті зустрічаються обидва терміни щодо одного й того ж досліджуваного явища.

Як зазначає О. Колесніченко, ступінь психологічної травматизації військовослужбовця прямо залежить від процесу впливу бойового стресу на нього. При цьому відбуваються негативні зміни на рівні відчуття психологічної безпеки, регуляторних систем, адаптивної здатності людини, відбувається надмобілізація ресурсів організму. Такий стан є проміжним станом між здоров'ям і хворобою. Далі він констатує, що незважаючи на вираженість патологічних ознак (невротичні і патохарактерологічні реакції), слід розрізняти

психологічну травму (психічні і поведінкові реакції) від психічної, оскільки її критерії не повністю відповідають критеріям психічного розладу згідно з міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду. До того ж психологічна травма має невизначений прогноз щодо її подальшого перебігу, отже її слід розглядати на рівні донозологічного реєстру [19, с. 22].

Разом з тим на практиці досить важко розрізнити психологічну травматизацію й психічну, оскільки їх діагностичні ознаки багато в чому співпадають. Прикладом може бути вказана нижче диференціація бойової психічної травми за ступенем тяжкості, де перші два ступені визначаються фактично як такі, що відбуваються на психологічному рівні.

Бойові психічні травми (далі – БПТ) залежно від сили бойового стресу і, відповідно, наслідків, які він причинив, розподіляють за ступенем тяжкості. Легкі (I ступінь) БПТ виявляються на рівні психологічному надзбудженістю, дратівливістю, закриттям в собі, на фізіологічному рівні – втрата апетиту, швидка втома, головний біль. Ознаками БПТ середньої тяжкості (II ступеня) є істеричні реакції, агресія, тимчасова амнезія, депресія, підвищена чутливість аналізаторів (гіперстезія), страх. Важкі БПТ (III ступінь) проявлені на рівні значних порушень функціонування аналізаторів (слух, зір), психомоторних розладів, недоцільних дій, ступору [2].

Щодо психологічної травматизації, то вона найчастіше пов'язується з виникненням сильного страху, через який людина не може контролювати події, які з нею відбуваються, та ефективно на них реагувати [44, с. 16].

У подальшому будемо використовувати термін бойова психологічна травматизація, яким послуговується О. Колесніченко, методику якого ми використали для проведення емпіричного дослідження, для означення ознак травматизації військових внаслідок бойового стресу [19].

В Україні одним з найактивніших дослідників бойового стресу та його наслідків є О. Блінов. Він розробив модель бойового стресу, в якій показано, яким чином інтенсивність, тривалість, потужність стрес-факторів викликають

психологічний стрес. Модель містить два основні змістовні – емоційний та інформаційний. Психологічний стрес викликає адаптаційні процеси, проходження яких науковець розподіляє на стадії адаптації до умов діяльності. Негативними є аларм (з'являються реакції дезадаптації), резистентність (деформація особистості, неповні клінічні симптоми ПТСР), виснаження (стресові реакції, стресові розлади, ПТСР). Від рівня стресу, низького (конструктивного), середнього (негативного), високого (травматичного), значимості стрес-факторів, індивідуальних особливостей особистості залежить розвиток бойової психічної травми та деформації особистості [7, с. 18-24].

Ще один український дослідник бойової травматизації, вже згадуваний нами О. Колесніченко, серед основних переживань, що її супроводжують, відмічає страх, жах, безпорадність, крах життєвих цінностей тощо [19, с. 41]. Вчений також відмічає одну з суттєвих відмінностей бойового травматичного стресу порівняно зі звичайним стресом, яка полягає в тому, що інтенсивність та потужність дії стрес-факторів в обстановці бойових дій настільки сильні, що механізми психологічного захисту не встигають сформуватися [19, с. 28].

Виходячи з тих визначень, які ми розглянули, можемо виснувати, що психологічну травму подолати легше, ніж психічну, оскільки отримання останньої пов'язане з патологічним станом центральної нервової системи.

Наслідки впливу бойового стресу можуть бути різні. Якщо йдеться про помірну силу бойового стресу, то дослідники відмічають, що у більшості військовослужбовців відмічається адаптація, причому на початкових етапах цієї стадії функціональність психічної діяльності особистості навіть підвищується, що виявляється в більш продуктивному перебігу пізнавальних процесів (увага, відчуття, сприймання, мислення, пам'ять), дії стають цілеспрямованішими, загалом підвищується бойова активність. У подальшому такий стан буде залежати або від тривалості бойових дій і здатності нервової системи витримувати такого роду навантаження або від посилення бойового стресу. Надмірний бойовий стрес може призвести до різних форм психічних проявів,

як до бойової надактивності, що виражається в підвищеному збудженні, агресивності, втраті морального контролю при взаємодії з оточуючими, вольового контролю за власними діями, появі деструктивних форм мотивації діяльності, так і до зниження бойової активності. Бойовий стрес помірної інтенсивності, як правило, стає звичним для військовика і відбувається адаптація до таких умов бойових дій. Якщо ж інтенсивність бойового стресу надвисока або така, яку не витримують ресурси психіки воїна, то відбувається зниження бойової активності, що супроводжується, як правило, заціпенінням, страхом, панічними настроями, апатією, демотивацією до бою, зниженням відповідальності за виконання бойових завдань, порушенням моральних норм в комунікації з оточуючими. При цих двох станах можуть проявлятися на особистісному рівні агресивність, дратівливість, гнівливість, дезорієнтованість у часі та просторі тощо [1, с. 261; 9, с. 14; 45, с. 108].

3. Комар реакції військових на бойовий стрес розподіляє на три категорії:

1) підвищено позитивна поведінка, яка характеризується покращенням соціально-психологічного клімату у підрозділі, що проявляється у підвищенні довіри військовослужбовців один до одного як між собою, так і до командного складу, виражене почуття «ми», прийняття та віра у доцільність справи, підвищується витримка, сила волі, толерантність до дискомфорту і т.п.;

2) «бойова втома»: виявляється як на фізичному, так і на психологічному рівнях (у формі нездатності витримувати тривожний стан, депресію, порушення в пізнавальних процесах) аж до психічних розладів (неадекватна поведінка, що виявляється в недоцільних діях, імпульсивності прийняття рішень, галюцинації тощо);

3) непокоря, недисциплінованість (виявляється у безвідповідальності, невиконанні завдань, адикціях, агресії по відношенню до побратимів, полонених тощо) [20, с. 85].

Дослідник звертає увагу на те, що між військовослужбовцями існують відмінності в реагуванні на стресові ситуації. Підґрунтям цих відмінностей є

нейрофізіологічна чутливість центральної нервової системи (переважання процесів збудження або гальмування) [20, с. 85].

Отже, зрозумілим є те, що отримання бойової психічної травми буде залежати від сприймання та значимості події й інтенсивності переживання бійцем бойового стресу. А це, у свою чергу, як вказує М.Логачев залежить від сили та тривалості дії стрес-факторів бойової обстановки та індивідуальних особливостей людини, які більшою мірою відображають властивості нервової системи [31, с. 134].

О. Блінов психогенними реакціями на травматичний стрес визначає такі: 1) бойова стресова реакція; 2) бойова втома; 3) ПТСР; 4) реактивні стани [7, с. 22].

Дослідники бойового стресу звертають увагу на те, що під впливом стресорів бойових дій у воїнів спочатку порушується функціонування інтелектуальної сфери, а потім соціальної та емоційної складових особистості [24, с. 199; 45, с. 108].

Бойовий стрес викликає як безпосередню реакцію, яка може бути більш або менш інтенсивною, адаптивною, травматичною, так і може мати відстрочені наслідки у вигляді посттравматичних стресових розладів.

Посттравматичні стресові розлади є перешкодою для виконання професійних завдань військовослужбовцями, для їх адаптації до умов мирного часу. Такі розлади можуть тривати довгий час через тривалу експозицію стресорів, яка дозволяє сформувати та закріпити стійкі зміни в центральній нервовій системі [19, с. 42].

Р. Коен та Ф. Ехед, виділяючи фази екстремального стресу, останньою називають фазу так званої післядії, яка характеризується появою психічних розладів [53]. Ця фаза відповідає фазі прояву ПТСР.

Дослідник, зокрема А. Шиделко, відмічають не лише негативні, а й позитивні наслідки посттравматичних дій бойового стресу, серед яких називає збільшення впевненості в собі, підвищення самоконтролю, наполегливості,

підвищення цінностей близьких, психологічну готовність до бойових дій [50, с. 480].

Отже, постає питання про те, що ж дозволяє військовослужбовцю прожити бойовий стрес та отриману психічну травму з мінімальними втратами для здоров'я. Одним з чинників, які забезпечують таку можливість, є стресостійкість.

1.3. Стресостійкість особистості як чинник успішного подолання впливу стрес-факторів і як результат їх дії

Військові дії, бій є екстремальною подією, яка обумовлює виникнення негативних станів у військовослужбовців. Немає жодного комбатанта, який би не переживав, принаймні, страх того, що він загине. У зв'язку з цим постає проблема пошуку чинників, які підвищують стресостійкість військовослужбовців, яка дозволяє їм з мінімальними втратами для фізичного та психічного здоров'я долати труднощі, викликані участю у війні. Стресостійкість є тією психологічною характеристикою особистості, що забезпечує ефективність її діяльності в екстремальних умовах, зокрема в умовах бойових дій.

З одного боку, стресостійкість є тим особистісним утворенням, яке допомагає людині долати вплив стрес-факторів, з іншого – формування стресостійкості й спонукає дія цих стрес-факторів.

Розглянемо яке розуміння сутності стресостійкості в українській психологічній науці. Зазначимо, що вперше даний термін вжив Г. Гартман ще у 1939 році, описуючи продуктивні способи подолання стресу.

В українській психології однією з найвідоміших дослідниць стресостійкості є В. Корольчук. Стресостійкість вона розглядає як структурно-функціональну, динамічну, інтегративну властивість особистості, як результат

трансактного процесу зіткнення індивіда зі стресогенним фактором, що поєднує в собі когнітивну репрезентацію, об'єктивну характеристику ситуації та вимоги до особистості [21, с. 186]. Аналізуючи праці інших вчених, дослідниця серед об'єктивних чинників, що обумовлюють рівень стресостійкості, називає саму екстремальну подію, її характеристики, оцінку цієї ситуації людиною та відповідне реагування. Внутрішні детермінанти вона розподіляє на ті, які визначають первинну стресостійкість – характеристики нервової системи, зокрема швидкість переробки інформації, витривалість, лабільність тощо; і провідні стратегії подолання стресу – асертивність, прагнення до соціальної взаємодії тощо. Крім цього, чинниками стресостійкості вчена визначає врівноваженість, упевненість в собі, самоповагу, самооцінку, самовладання, відповідну мотивацію, інтернальний локус контролю, низький рівень особистісної тривожності, розвинені комунікативні здібності, рівень когнітивного розвитку, досвід тощо [21, с. 187-191].

М. Шпак визначає стресостійкість як інтегральну властивість особистості, що включає комплекс когнітивних, емоційних, адаптивних та особистісних властивостей, які забезпечують здатність людини протистояти стресу, чинити опір негативним стрес-факторам з метою збереження психічного здоров'я. При цьому стресостійкість розглядається і як здатність, і як процес, і як стан [51].

Як інтегральне утворення, яке має складну структуру, стресостійкість розглядає й М. Кудінова. Як підгрунтя стресостійкості вона виділяє внутрішні (особистісні) ресурси, складниками яких є особистісний, емоційний, когнітивний, мотиваційний компоненти. До зовнішніх ресурсів стресостійкості дослідниця відносить як фактори матеріального кштибу (зокрема, побутові умови, гідна оплата праці), так і соціальну та емоційну підтримку (зокрема, підтримка друзів, колег, сім'ї тощо), інформаційну підтримку [27].

У сучасній науковій думці поряд з поняттям «стресостійкість» вживається поняття «емоційна стійкість». Дослідження показали, що

стресостійкість, будучи інтегрованим феноменом, включає в себе, як складову, й емоційну стійкість [26, с. 28].

О. Когут, досліджуючи психологічні складові стресостійкості патрульних поліцейських, професійна діяльність яких часто супроводжується екстремальними ситуаціями, виділяє такі її складові: 1) психофізіологічна – виявляється як тілесне напруження і виконує сигнальну функцію; 2) емоційно-комунікативна, пов'язана з рівнем розвитку емоційного інтелекту, який дозволяє ідентифікувати свій внутрішній стан, спрогнозувати подальший перебіг та наслідки, скерувати його в конструктивне русло, вміння взаємодіяти з іншими; виконує спрямовуючу та захисну функцію; 3) когнітивна – представлена розумінням значення емоцій, ситуації (надумана чи є об'єктивна загроза), інтерпретацією відчуттів, здатністю прогнозувати наслідки своїх вчинків; дозволяє адекватно відобразити стресову ситуацію, адаптуватися до неї, усвідомити захисні механізми та спроектувати відповідну поведінку; 4) ціннісно-вольова – поведінкові реакції особистості, такі як вміння приймати рішення, долати перешкоди, регулювати діяльність по досягненню мети в несприятливих умовах [13; 14, с. 159-162].

Стресостійкість дослідниця визначає як інтегративну системну властивість особистості, яка характеризується взаємодією фізіологічної, емоційної (комунікація), когнітивної (цінності, мотивація, поведінка), інтуїтивної (здогадка, уява та концепція) складових, які є основою для свідомого здобуття навичок саморегуляції, що забезпечують їй успішне досягнення цілі в складній емотивній ситуації (уміння досягати стану алостатичної рівноваги, емоційного балансу, гомеостазу, когерентності, самоусвідомлення) [14, с. 162].

Отже, виходячи з розглянутих змістовних характеристик стресостійкості, можемо констатувати, що феномен є достатньо складний за своєю структурою. Основою стресостійкості особистості є чинники як зовнішнього, так і внутрішнього характеру.

Звернемося до досліджень стресостійкості, які стосуються безпосередньо військовослужбовців, і спробуємо визначити які фактори є визначальними для прояву стресостійкості в умовах бойових дій.

О. Хміляр у 2022 році випустив низку статей, які стосуються психічної стійкості солдат. Психічно стійкого солдата він характеризує як такого, що здатен зберігати боєздатність на різних етапах ведення бою, під впливом постійної загрози життю, здатен приймати рішення про вихід з небезпечної ситуації, не дати вплинути останній на його мотивацію й відносно швидко відновитися для подальшого виконання завдань. При цьому тривалість дії бойових стресорів може бути більше 45 діб. Серед основних критеріїв, що забезпечують психічну стійкість військовика дослідник виділяє адекватну самооцінку, сильну нервову систему, адаптаційний потенціал, фрустраційну толерантність, розвинуту волюву сферу та високий рівень бойової підготовки [46; 47].

О. Хміляр виділив основні властивості, що притаманні психічно стійким молодшим офіцерам: швидка адаптивність до дії бойових стресорів, умов бойової ситуації; високий рівень врівноваженості, що пов'язаний зі здатністю приймати рішення, саморегуляцією і т.п.; здатність у ситуації невизначеності утримувати, знаходити сенс своєї діяльності; критичне ставлення до відзнак та інших службових привілеїв; стійка та диференційована «Я-концепція» [46, с. 73].

Дослідник описав механізми формування психічної стійкості військовослужбовця, до яких відносить 1) помсту, як інструмент досягнення справедливості, спосіб захисту й виживання, мотивація до дії. В основі помсти лежать такі сильні почуття як злість та лють; 2) страх як мобілізатор усіх ресурсів солдата, з одного боку, але, з іншого – страх може й заблокувати змогу учасника бойових дій протидіяти небезпеці через блокування, перш за все, когнітивної сфери; 3) мужність, воля, сміливість тощо – ті, якості, які дозволяють долати негативні наслідки страху. Дослідник звертає увагу на те,

що у комбатантів індивідуальні межі опору страхові та динаміка переживання страху на різних етапах бою. Він також попереджає про те, що тривале перебування військовослужбовців на полі бою виснажує їх ресурси, тривалість перебування впливає й на перебіг та посилення-послаблення страху [46, с. 75-77].

Слід відмітити, що О. Хміляр розмежовує поняття «воїн» і «солдат». Ця відмінність полягає перш за все, у мотивації до роботи. Для воїна характерним є бажання і прагнення удосконалювати свою майстерність ведення бойових дій (проведення боїв вони розглядають як спосіб життя), схильність до виправданого ризику. Професійно важливими якостями воїнів є висока саморегуляція, високий опір стрес-факторам тощо [47].

О. Колесніченко, вивчаючи засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців, виділив дві складові стійкості до неї – актуальну й базисну. Актуальна стійкість формується завдяки таким засобам подолання екстремальної ситуації, як копінги, вольова саморегуляція, самовладання тощо. Базисна стійкість спирається на інтелектуальний, емоційний, вольовий ресурс особистості і є основою для реалізації актуальної стійкості [19, с. 125-126].

Дослідник звертає увагу на те, що стійкість до бойової психологічної травматизації залежить від етапів занурення в бойові умови. На різних етапах діють різні чинники, що визначають рівень стійкості.

На етапі очікування участі в бойових діях чинниками, що обумовлюють рівень стійкості, виступають оцінка своєї бойової підготовленості, психологічна готовність, психофізіологічний потенціал, соціального потенціалу, зокрема можливість поклатися на досвід своїх побратимів, соціальних наслідків участі в бойових діях тощо. Етап реалізації бойової ситуації супроводжується активізацією таких чинників, як тривожність, активність, захисні механізми, адекватність та усвідомленість поведінкових реакцій, роль соціальної взаємодії.

Третій етап – це вже подолання екстремальної ситуації, яке супроводжується здатністю переробити набутий досвід як такий, що буде застосовуватися в майбутній діяльності [19, с. 153-157].

Висновки до першого розділу

Виходячи з вищезазначеного можемо зробити такі висновки:

1. Стрес – це неспецифічна відповідь організму на будь-який вплив.
2. Залежно від наслідків протікання виділяють дві форми стресу –еустрес та дистрес. Еустрес пов'язаний з успішним подоланням пливу, супроводжується позитивними емоціями. Дистрес супроводжується порушенням механізмів саморегуляції, психічним перенапруженням, яке перевищує психофізіологічні й адаптивні можливості людини.
3. Стрес має три стадії розвитку: тривога, резистентність, виснаження.
4. Розрізняють різні види стресу: фізіологічний, емоційний, психологічний, травматичний. При психологічному стресі реакції людини на нього індивідуальні, значно обумовлені особистісними властивостями, і не завжди передбачувані, емоційні реакції поєднуються з когнітивними компонентами психіки.
5. Травматичний стрес – окремий вид стресу, що викликає розлади психічної сфери, перевантажує фізіологічні, психологічні, адаптаційні ресурси людини, руйнує захист. Стресорами при цьому виступають екстремальні події.
6. Бойовий стрес – це травматичний стрес, при якому відбувається «злам адаптаційного бар'єру», коли військовослужбовець не здатен адаптуватися до умов бойової обстановки через те, що зовнішні впливи або занадто тривалі або настільки потужні, що перевищують здатність воїна пристосуватися до актуальної обстановки.

7. Виділено три групи стрес-факторів бойового стресу: фізичні, фізіологічні, психологічні, соціально-психологічні.

8. Наслідком бойового стресу є психічна травматизація військовослужбовця, яка впливає на якість його професійної діяльності. Бойова психічна травма визначається як патологічний стан центральної нервової системи, що виникає внаслідок впливу чинників бойового стресу та зумовлює регулювання поведінки особи, що постраждала, через патофізіологічні механізми.

9. Сила впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовця визначається його індивідуально-психологічними особливостями, особистісними властивостями, психологічною та професійною готовністю до бойових дій, мотивацією до бойових дій.

10. Стресостійкість – інтегральна властивість особистості, що включає комплекс когнітивних, емоційних, адаптивних та особистісних властивостей, які забезпечують її здатність протистояти стресу, чинити опір негативним стрес-факторам з метою збереження здоров'я.

11. Стійкість до бойової психологічної травматизації залежить від етапів занурення в бойові умови. На різних етапах діють різні чинники, що визначають рівень стійкості військовослужбовця.

Розділ II.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО БОЙОВОГО СТРЕСУ

2.1. Методика та процедура дослідження

Для вирішення поставлених задач були здійснені розробка та підбір психодіагностичного інструментарію.

Для визначення стійкості до бойової психологічної травматизації була використана методика «Стійкість до бойової психологічної травматизації» О. Колесніченка, яка дає змогу комплексного вивчення явища стійкості до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців [19, с. 157-160]. Методика включає три основні шкали та п'ять додаткових.

Перша шкала «Очікування від участі в бойових діях» відображає самооцінку військовослужбовця щодо підготовленості до проведення бойових дій, психічних, психофізіологічних та соціальних наслідків участі в бойових діях, здатності залучати зовнішні ресурси, свій досвід та досвід групи. Результати за даною шкалою представлені як високі і низькі показники. Високі показники вказують на впевненості людини в собі як військовому-професіоналі, на здатність діяти в команді.

Друга шкала «Подолання стресової ситуації» виявляє особливості переживання людиною стресу під час дії бойових стрес-факторів, зокрема здатність мобілізуватися в екстремальних умовах, здатність до критичного сприйняття бойової ситуації, застосування професійного досвіду, саморегуляції, здатність сприймати та інтегрувати для вирішення бойового завдання досвід товаришів по службі, відповідальність, очікування від повернення до близьких тощо.

Третя шкала «Реалізація набутого досвіду» виявляє здатність військовослужбовця усвідомити та переробити набутий досвід як цінність для

професійного розвитку, набуття професійних компетентностей, подальше формування «Я-професійного», сприйняття себе як професіонала.

Сумарний бал за трьома шкалами є показником стійкості до бойової психологічної травматизації військовослужбовця.

Додаткові шкали вказаної методики відображають ознаки стійкості до бойової травматизації, так звані фактори другого порядку, за визначенням О. Колесніченка: безпорадність, усвідомлене ставлення до професійної підготовки, здатність набувати досвід, когнітивна дисфункція, ставлення до військового обов'язку [19, с. 167-169]

Для вивчення соціально-демографічних характеристик респондентів, ймовірних чинників, які впливають на стійкість до бойової психологічної травматизації було складено анкету (Додаток А).

Військовослужбовці отримали бланки анкети та методики у паперовому варіанті та інструктаж щодо їх проходження. Опитування проводилося індивідуально та анонімно в тому темпі, який був зручний для комбатанта.

2.2. Характеристика вибірки

Дослідження проводилося серед військовослужбовців ЗСУ, які періодично знаходяться в зоні бойових дій. Серед учасників дослідження, яких 90 осіб, 59 чоловіків (65,6%), 31 жінка (34,4%), віком від 21 до 58 років.

До лав ЗСУ потрапили як військовослужбовці контрактної служби – 51 особа (56,7%), добровольцями у зв'язку з війною 11 осіб (12,2%), військовослужбовці строкової служби 3 особи (3,3%), призвані по мобілізації 25 осіб (27,8%). Серед них солдат 26 осіб (28,9%), сержантів 28 осіб (31,1%), офіцерів 36 осіб (40%).

Термін перебування у зоні бойових дій у респондентів від 1 місяця до 8 років, найчастіше – від 1 до 10 місяців. 20 осіб (22,2%) мають поранення, контузії.

За соціальними характеристиками вибірка розподілена таким чином: 63 особи (70%) одружені, 6 осіб (6,7%) перебувають у цивільному шлюбі, 13 осіб (14,4%) неодружені, 8 осіб (8,9%) розлучені; у 70 осіб (77,8%) є діти, 20 осіб (22,2%) дітей не мають (Додаток Б).

2.3. Отримані результати та їхній аналіз

2.3.1. Стійкість до бойової психологічної травматизації військовослужбовців

Стійкість до бойової травматизації у військовослужбовців досліджувалася за допомогою методики «Стійкість до бойової психологічної травматизації» О. Колесніченка.

Дана методика дозволяє отримати дані за трьома основними шкалами — очікування від участі в бойових діях, подолання стресової ситуації, реалізація набутого досвіду – та загальною шкалою стійкості до бойової психологічної травматизації. Розподіл рівнів вираженості характеристик за усіма шкалами подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Розподіл військовослужбовців за рівнями вираженості стійкості до бойової психологічної травматизації

<i>Рівні</i>	<i>Очікування від участі в бойових діях</i>	<i>Подолання стресової ситуації</i>	<i>Реалізація набутого досвіду</i>	<i>Стійкість до бойової психологічної травматизації</i>
низький	25 (27,8%)	47 (52,2%)	41 (45,6%)	40 (44,4%)
середній	65	43	49	50 (55,6%)

	(72,2%)	(47,8%)	(54,4%)	
високий	–	–	–	–

За шкалою «Очікування від участі в бойових діях» низький рівень продемонстрували 25 осіб (27,8%), середній – 65 осіб (72,2%). Високого рівня не досяг жоден респондент.

Оскільки дана шкала відображає оцінку комбатантами власного професійного потенціалу, необхідного в бойових ситуаціях, то можемо констатувати, що більше четвертої частини опитаних оцінюють власний потенціал для проведення бойових дій як слабкий, вони не впевнені у своїй психологічній та бойовій підготовці. Крім того мають підвищену тривожність щодо перспективи отримати поранення чи будь-яке інше ушкодження під час бойових дій. Вони слабо мотивовані до участі в бойових діях. Через страх того, що їх запідозрять у боягузтві стараються відгородитися від побратимів, своєї військової команди, через що не сприймають останню як джерело підтримки і більш сконцентровані на власних негативних переживаннях. Загалом бойові дії, війну сприймають як перешкоду їх життєвим планам.

Більшість респондентів (72,2%) демонструють середній рівень очікувань від участі в бойових діях, тобто у них недостатньо впевненості у власних професійних, особистісних якостях, недостатня мотивація до участі в бойових діях. Порівняно з попередньою групою військовослужбовців, які мають низькі показники за вказаною шкалою, група з середніми показниками більш стійка до бойової психологічної травматизації за тими критеріями, які названі вище.

За шкалою «Подолання стресової ситуації» маємо збільшення кількості осіб з низькими показниками порівняно з тією, яка була за попередньою шкалою, а саме 47 осіб (52,2%), із середніми – 43 осіб (47,8%). Ця шкала відображає реакцію військовослужбовців на збільшення напруження через бойову ситуацію: їх активність, тривожність, захисні механізми, вміння задіяти соціальні ресурси (зокрема, підтримку бойових товаришів), вміння мобілізуватися.

52,2% військовослужбовців, які продемонстрували низькі показники за цією шкалою, під час бойових дій переживають високу тривожність, яка спонукає їх до активності, але остання проявляється як неадекватні, недоцільні поведінкові реакції, хаотичні дії. З підвищенням сили дії стрес-факторів бойової обстановки у таких комбатантів можуть спостерігатися так звані природні стереотипи реагування, такі як ступор або втеча. Навіть незначний стимул в умовах бойових дій може викликати неадекватно сильну негативну реакцію у військовослужбовця. Можливі прояви панічних атак, агресивності, дратівливості, або безволля, бездіяльності. У таких респондентів в умовах бойових дій часто порушується комунікація з побратимами, знижується здатність до адекватного сприйняття ситуації бойових дій та її оцінки, сприйняття допомоги.

47,8% комбатантів, що продемонстрували середній рівень за вказаною шкалою, порівняно з тими, що демонструють низькі показники, мають вищу саморегуляцію в умовах бойових дій, здатність до адекватного реагування на бойові умови, але це недостатній рівень для ефективного ведення бою.

За шкалою «Реалізація набутого досвіду», яка дає змогу визначити здатність до переробки досвіду участі в бойових діях як власного, ресурсного, такого, який можна застосовувати в подальшій діяльності, 41 особа (45,6%) показала низькі бали, 49 осіб (54,4%) – середні.

45,6% військовослужбовців розглядають набутий досвід як унікальний, що формує уявлення про себе як унікальну особистість. Якщо хтось намагається таким особам говорити про недоліки їх діяльності, не визнає так чи інакше цієї унікальності, то вони припиняють контакти з такими людьми, відгороджуються від товаришів, які можуть вказати на недоліки ведення бою тощо. Часто такі військовики очікують компенсацію за підірване психічне та фізичне здоров'я. При цьому їх поведінка характеризується ще й тим, що вони прагнуть уникнути повторного подібного досвіду та подібних стрес-факторів, у них підвищена тривожність, дратівливість, знижена працездатність в очікуванні

повторення подібної події. Таке несприймання власного досвіду є значною підставою для розвитку ПТСР.

54,4% військовослужбовців з середніми показниками з реалізації набутого досвіду здатні, порівняно з попередніми, оцінити ті вміння та здібності, які вони набули під час проведення бойових дій, як такі, що підвищують їх професійну майстерність. Вони підсилили впевненість у тому, що вміють долати складні життєві ситуації. Але рівень такого прийняття недостатній, щоб говорити про те, що всі аспекти реалізації набутого досвіду будуть надалі цими військовослужбовцями враховані.

Як результат означених складових маємо такий розподіл за показниками стійкості до бойової психологічної травматизації: 40 осіб (44,4%) мають низькі показники за вказаною ознакою, 50 осіб (55,6%) – середні. Отже, 44,4% військовослужбовців з низькими показниками стійкості до бойової психологічної травматизації психологічно не готові до участі в бойових діях, мають сумнів у своїх професійних навичках та вміннях щодо проведення такого роду діяльності. Вони не здатні мобілізувати психологічні ресурси (воля, когнітивна сфера тощо) для оптимізації діяльності при підвищенні сили впливу стрес-факторів. У ситуації підвищення сили дії стрес-факторів бойової обстановки такі військовослужбовці втрачають здатність до адекватного сприйняття стимулів, швидко входять в астеничний стан, стають роздратованими, нездатними до ведення ефективних комунікацій з товаришами та надання необхідної допомоги останнім. Набутий досвід не розцінюють як корисний для себе та інших. Цей досвід та спогад про нього виступає тригером для військовослужбовця.

55,6% військовослужбовців здатні до більш ефективної, ніж попередня група, діяльності, що виражається в більшій готовності до участі в бойових діях. Вони виражають більшу впевненість у тому, що здатні подолати важкі умови бойової обстановки, виявляють критичність при сприйняття стимулів під час ведення бою. Такі військові здатні взяти на себе відповідальність за

товаришів, підтримати ефективну комунікацію під час бою, оцінити здобутий досвід та застосувати попередньо набутий у поточній діяльності. Але слід відмітити, що у військовослужбовців даної групи є індивідуальні відмінності щодо певних критеріїв стійкості – деякі з них недостатньо сформовані.

Крім основних шкал стійкості до бойової психологічної травматизації О. Колесніченком були виділені ще п'ять додаткових факторів, що її визначають: безпорадність, усвідомлення ставлення до професійної підготовки, здатність набувати досвід, когнітивна дисфункція, ставлення до військового обов'язку (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

**Вираженість критеріїв стійкості до бойової психологічної
травматизації серед військовослужбовців**

<i>Рівень</i>	<i>Безпорадність</i>	<i>Усвідомлення ставлення до професійної підготовки</i>	<i>Здатність набувати досвід</i>	<i>Когнітивна дисфункція</i>	<i>Ставлення до військового обов'язку</i>
1	2	3	4	5	6
низький	3 (3,3%)	23 (25,6%)	17 (18,9%)	1 (1,1%)	6 (6,7%)
середній	51 (56,7%)	44 (48,9%)	70 (77,8%)	30 (33,3%)	84 (93,3%)
високий	36 (40%)	23 (25,6%)	3 (3,3%)	59 (65,6%)	—

У 40% військовослужбовців спостерігаємо високий рівень безпорадності, пов'язаний з невпевненістю в тому, наскільки вони можуть контролювати ситуацію бою, невірою у власні сили з подолання сильних негативних умов бойової обстановки, недовірою до товаришів щодо можливості отримання допомоги від них, відчуттям того, що все, що відбувається, це не з ними, страхом бути незрозумілим, якщо поділяться своїми переживаннями, побоюванням знову опинитися в зоні бойових дій.

Дуже мала частка військовослужбовців (3,3% – це 3 особи) продемонстрували низький рівень безпорадності. Ці комбатанти впевнені у власних силах, здатні перебороти умови бойової обстановки, можуть покласти на своїх товаришів щодо допомоги з боку останніх. Вони здатні на реальну оцінку ситуації бойових дій, контролювати те, що з ними в той час відбувається. Також ці військовослужбовці відкрито діляться своїми переживаннями щодо пережитого з іншими, не прагнуть уникати згадок про бій та ситуацій, які будуть про нього нагадувати.

Більшість військовослужбовців (56,7%) виявили середній рівень безпорадності – це може вказувати на певну невпевненість у власних силах, деяку недовіру до того, що інші зрозуміють їх переживання, що виникли на полі бою. При сприятливих обставинах такі військовослужбовці можуть виявляти поведінку, характерну для військовиків з високими показниками, а саме контролювати, долати, опановувати ситуацію в зоні бойових дій, відкрито ділитися своїми переживаннями з товаришами по службі тощо.

Низький рівень усвідомленого ставлення до професійної підготовки мають 25,6% комбатантів. Ці військовослужбовці не відчувають цінності своєї професійної підготовки до ведення реального бою, не бачать смислу участі у бойових діях через наднебезпеку, не мають потреби вдосконалення своїх військових навичок, не бачать набутий досвід як такий, що дозволяє підвищити життєстійкість.

25,6% військовослужбовців демонструють високий рівень усвідомлення ставлення до професійної підготовки, вони розуміють цінність набутих професійних знань та вмінь, як таких, що дозволяють результативно провести бій. Ця група комбатантів свідомо того, що майстерність потрібно й надалі підвищувати й поширювати свій досвід серед товаришів по службі, оскільки від вмінь військовослужбовця залежить не лише його власне життя, а й життя його побратимів. Пережиті бойові дії дозволяють формувати професійну Я-концепцію в напрямку розвитку професійної гідності, самоповаги як до

представника своєї професійної групи. Більш реалістично сприймають ризик, він стає осмисленим, з'являються смислові навантаження щодо того, для чого це потрібно. Крім того, досвід бойових дій дозволяє усвідомити бійцям свої реальні можливості з додання умов екстремальних подій.

48,9% комбатантів демонструють середній рівень усвідомлення ставлення до професійної підготовки – вони не відкидають її цінності, але й не настільки готові рефлексувати з цього приводу, як представники попередньої групи, переробляючи й переосмислюючи це як власний досвід, який цінний для майбутньої діяльності.

17% комбатантів мають низьку здатність набувати досвід, що виражається в тому, що вони не здатні до аналізу бойової ситуації, свого досвіду, досвіду інших, вимоги з боку командирів та більш досвідчених військовиків такі комбатанти сприймають як несправедливі і занадто високі для них.

Високий рівень здатності набувати досвід мають лише 3,3% (3 особи). Вони добре орієнтуються у бойових умовах, розуміють, що головне, а що другорядне, зважають на досвід товаришів, вимоги командирів та інших військовослужбовців, не вважають їх такими, що не відповідають ситуації. Цінують бойове братерство.

Переважає більшість військовослужбовців (77,8%) демонструє середній рівень здатності набувати досвід.

Високий рівень когнітивної дисфункції мають 65,6% опитаних. У них ще на етапі очікування відправки в зону бойових дій знижується продуктивність пізнавальних процесів, з'являється дратівливість, конфліктність. У бойовій обстановці часто переживають розгубленість, розконцентрованість уваги, нездатність зосередитися на основному, важливому, не можуть спрогнозувати подальший розвиток ситуації.

Низький рівень когнітивної дисфункції продемонструвала лише 1 людина. Очікування бою супроводжується у неї мобілізацією психічних

функцій. Такому військовослужбовцю притаманна висока концентрація та переключення уваги, мобілізація розумових ресурсів під час бойових дій, вміння виокремити основне від другорядного, дія відповідно до ситуації та швидко змінюваних умов.

Третина (33,3%) опитаних демонструють середній рівень когнітивної дисфункції, тобто яскраво виражених її ознак вони не відчують, але залежно від інтенсивності бойової обстановки, її тривалості прояви цих ознак можуть або посилюватися, або послаблятися.

Переважає більшість опитаних військовослужбовців (93,3%) демонструють середній рівень ставлення до військового обов'язку, 6,7% – низький. Друга група в свою професійну концепцію військового не включала активні воєнні дії та участь у них. Вони не вбачають в участі в бойових діях необхідності, що формує досвід військового. Тобто, фактично участь у бойових діях і захист населення вони не співвідносять зі своїм професійним обов'язком.

Краще ставлення до свого військового обов'язку демонструють 93,3% осіб – вони визнають необхідність захищати Батьківщину, мирне населення країни. Ці воїни розуміють необхідність задля цього участі в боях, яку розглядають як професійний досвід. Але така мотивація участі в бойових діях, яка пов'язана з виконанням військового обов'язку, недостатньо виражена порівняно з тими військовими, у кого ставлення до військового обов'язку позитивно виражене.

2.3.2. Соціальний статус військовослужбовця як чинник стійкості до бойової психологічної травматизації

Соціальний статус військовослужбовця складають такі характеристики, як звання, статус вступу до ЗСУ, стать, сімейний статус, наявність дітей.

Ми припускаємо, що стійкість до бойової психологічної травматизації буде різнитися залежно від військового звання комбатанта.

Розглянемо на рівні описових статистик як розподіляються за рівнем вираженості стійкості до бойової психологічної травматизації військовослужбовці, що мають різні військові звання. Серед опитаних у нас солдати, сержанти та офіцери (табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Розподіл військовослужбовців з різними військовими званнями за рівнями стійкості до бойової психологічної травматизації

<i>Звання</i>	<i>Рівні стійкості до бойової психологічної травматизації</i>			<i>Усього</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
солдат	42,3%	57,7%	—	100%
сержант	39,3%	60,7%	—	100%
офіцер	50,0%	50,0%	—	100%

Як бачимо, найменш стійкими, порівняно з іншими групами, виявилися офіцери. Серед них 50% продемонстрували низький рівень стійкості до бойової психологічної травматизації. Це ті військовослужбовці, які психологічно не готові до участі в бойових діях, під час бою переживають негативні стани, які не дозволяють максимально сконцентруватися на актуальній задачі, втрачають здатність до ефективної взаємодії, уникають в подальшому переживання набутого бойового досвіду. Такі дані, на нашу думку, можуть бути пояснені з декількох аспектів: по-перше, саме ця категорія військових несе основну відповідальність за успішність проведення бою; по-друге, дана категорія не знаходиться безпосередньо на «нулі», наприклад, під час наступу чи відбиття позицій, що не дає їм змогу через дію відповідних стрес-факторів набуту впевненості у власній здатності долати важкі умови бойової обстановки, але, слід зауважити, що офіцери – це головний «трофей» для ворога, тому вони піддаються не меншій небезпеці, ніж солдати та сержанти; по-третє, у нашій вибірці серед офіцерів найбільша частка осіб з пораненнями, контузіями (38,9%

порівняно з 7,7% серед солдат та 14,3% серед сержантів), тобто особи, які мають негативний досвід виходу з зони бойових дій.

Найбільш стресостійкими виявилися сержанти, які несуть відповідальність за відділення і яким потрібно приймати рішення як безпосереднім учасникам бою. Отже, сержант має подвійне навантаження – і як солдат, і як координатор правильного ведення бою.

На різних етапах виявлення стійкості військові з різними званнями виявляють її по-різному (таблиці 2.4, 2.5, 2.6).

Таблиця 2.4.

Розподіл військовослужбовців з різними військовими званнями за рівнями стійкості в період очікування від участі в бойових діях

Звання	Рівні стійкості в період очікування від участі в бойових діях			Усього
	низький	середній	високий	
солдат	34,6%	65,4%	—	100%
сержант	21,4%	78,6%	—	100%
офіцер	27,8%	72,2%	—	100%

На етапі очікування від участі в бойових діях низький рівень стійкості зустрічається серед солдат, а в порівнянні з солдатами та офіцерами найменше серед сержантів. Серед офіцерського та сержантського складу військовослужбовців більше, ніж серед солдат, таких, які виявляють більшу психологічну готовність до зустрічі з бойовими умовами. У них сильніша ідентифікація зі своєю професійною групою. Вони більш, ніж солдати, готові до залучення додаткових ресурсів.

За виявом стійкості безпосередньо під час бою також є відмінність у розподілі військовослужбовців з різними званнями (табл. 2.5).

Таблиця 2.5.

Розподіл військовослужбовців з різними військовими званнями за рівнями стійкості в період подолання стресової ситуації

<i>Звання</i>	<i>Рівні стійкості в період подолання стресової ситуації</i>			<i>Усього</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
солдат	42,3%	57,7%	—	100%
сержант	53,6%	46,4%	—	100%
офіцер	58,3%	41,7%	—	100%

Серед офіцерів найчастіше, ніж в інших двох групах, зустрічаються опитувані, які демонструють низький рівень стійкості під час бою, що виявляється у підвищенні тривожності, нездатності адекватно оцінити ситуацію, у них діагностуються тривожні очікування щодо повернення до родини тощо.

Найменш людей, порівняно з іншими групами, з низьким рівнем стресостійкості в період подолання стресу (бойової обстановки) серед солдат. Їх життя піддається найбільшій небезпеці під час бою, тому, на наш погляд, вони здатні мобілізуватися на всіх рівнях діяльності організму, щоб вижити.

За здатністю переробляти набутий досвід участі в бойових діях військовослужбовці з різними званнями також мають певні відмінності (табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

Розподіл військовослужбовців з різними військовими званнями за здатністю переробляти набутий досвід участі в бойових діях

<i>Звання</i>	<i>Рівні здатністю переробляти набутий досвід участі в бойових діях</i>			<i>Усього</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
солдат	53,8%	46,2%	—	100%
сержант	42,9%	57,1%	—	100%
офіцер	41,7%	58,3%	—	100%

Сутністю здатності перероблення набутого досвіду участі в бойових діях є, по-перше, враження та рефлексія з приводу проведеного бою, виконаного бойового завдання, здатність критично оцінити його хід, результати, а, по-друге, зробивши певні висновки, застосувати отримані навички, знання в

подальшій діяльності. Як бачимо, для сержантів та офіцерів така рефлексія є більш характерною, ніж для солдат, більше половини яких демонструють низький рівень такої здатності. Ймовірно, що в офіцерів це пов'язано з професійною освітою, яка вчить аналізувати та на власному досвіді та досвіді інших робити висновки, щоб у подальшому враховувати їх у своїй діяльності. Сержанти, навіть за своїм військовим званням можуть бути охарактеризовані як минулі солдати, які мають здібності до прогнозування результатів бойових завдань, швидко засвоюють набутий досвід, що є одним з чинників підвищення їх у званні.

За допомогою критерія Краскела-Уолліса (H-критерій) ми перевірили чи є статистично достовірною відмінність між військовослужбовцями з різними званнями за показниками стійкості до бойової психологічної травматизації (Додаток В.1). Нами було виявлено такі відмінності за додатковими показниками стійкості до бойової психологічної травматизації:

- безпорадність ($p \leq 0,01$): офіцери порівняно з солдатами демонструють значно більшу безпорадність;
- ставлення до військового обов'язку ($p \leq 0,01$): у офіцерів порівняно з солдатами воно більш виражене, перші більш ідентифіковані зі своєю професійною групою і сприймають військовий обов'язок як основу своєї діяльності;
- усвідомлене ставлення до професійної підготовки ($p \leq 0,05$): офіцери та сержанти більш здатні усвідомити необхідність професійної підготовки, як такої, що необхідна для забезпечення власної безпеки під час ведення бою.

Отже, можемо констатувати, що серед офіцерів частіше зустрічають особи, які демонструють меншу стійкість до бойової психологічної травматизації, але якщо аналізувати складові цієї стійкості, то звертає на себе увагу більша відповідальність офіцерів за хід бойової операції, необхідність швидкого прийняття рішень, часто одноосібно, усвідомлення себе як

представника своєї професійної групи, основним обов'язком якого є захист Батьківщини та населення від ворога.

Військовослужбовці нинішніх збройних сил України різняться за так званим «*статусом вступу до ЗСУ*» (далі – статус). В основному це військовослужбовці, які заключили контракт, військовослужбовці строкової служби, ті, які призвані по мобілізації та добровольці. У нашій вибірці представлені всі ці категорії. Щоб проаналізувати, чи є істотні відмінності між цими категоріями у стійкості до бойової психологічної травматизації, ми розподілили їх на три групи 1) військовослужбовці контрактної служби (51 особа, 56,7%), 2) добровольці (11 осіб, 12,2%), 3) призвані по мобілізації та військовослужбовці строкової служби (28 осіб, 31,1%). Серед військовослужбовців контрактної служби 23,5% солдат, 43,1% сержантів, 33,3% офіцерів. Серед добровольців 54,5% солдат, 9,1% сержантів, 36,4% офіцерів. Серед призваних по мобілізації та військовослужбовців строкової служби 28,6% солдатів, 17,9% сержантів, 53,6% офіцерів.

Ми порівняли вказані групи за основними аспектами стійкості до бойової психологічної травматизації – очікування від участі в бойових діях, подолання стресової ситуації, реалізація набутого бойового досвіду, загальним показником стійкості та додатковими (безпорадність, усвідомлене ставлення до професійної підготовки, здатність набувати досвід, когнітивна дисфункція, ставлення до військового обов'язку), застосувавши критерій Краскела-Уолліса (Н-критерій).

Були виявлені достовірні відмінності за такими ознаками стійкості до бойової психологічної травматизації, як

- реалізація набутого досвіду ($p \leq 0,05$): військовослужбовці контрактної служби, серед яких більшу частину становлять сержанти, демонструють значно вищі показники за вказаним критерієм порівняно з добровольцями та призваними по мобілізації і військовослужбовцями строкової служби;

- безпорадність ($p \leq 0,05$): найменш виражена у добровольців порівняно з двома іншими групами (Додаток В.2).

Отже, можемо констатувати, що військовослужбовці, які розпочинали службу в ЗСУ, підписуючи контракт, порівняно з іншими групами, здатні до більш ефективного засвоєння отриманого бойового досвіду, як підґрунтя для подальшого вдосконалення професійних вмінь та навичок. У них більш розвинене почуття військового обов'язку. Вони розуміють необхідність передачі досвіду менш досвідченим колегам. У них досить висока професійна самооцінка.

Слід зазначити, що цю групу становлять військовослужбовці, які на момент війни вже служили в ЗСУ за контрактом, певна частина їх брала участь у війні на Донбасі.

Нижчі, порівняно з двома іншими групами, показники безпорадності продемонстрували добровольці. Вони більш налаштовані на ситуацію бою, відчують себе як активних її учасників, здатні сконцентрувати увагу на події, контролювати її, готові покладатися на товаришів та не уникають говорити про пережите під час бойових дій. Це пояснюється тим, що представники добровольців мають стійку внутрішню мотивацію до участі у бойових діях

Розглянемо особливості стійкості до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців різної статі (табл. 2.7)

Таблиця 2.7.

Розподіл військовослужбовців різної статі за рівнями вираженості стійкості до бойової психологічної травматизації

<i>Рівні</i>	<i>Очікування від участі в бойових діях</i>		<i>Подолання стресової ситуації</i>		<i>Реалізація набутого досвіду</i>		<i>Стійкість до бойової психологічної травматизації</i>	
	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
низький	32,2%	19,4%	59,3%	8,7%	55,9%	5,8%	54,2%	5,8%
середній	67,8%	80,6%	40,7%	1,3%	44,1%	4,2%	45,8%	4,2%
високий	—	—	—	—	—	—	—	—

исокий				
--------	--	--	--	--

Порівняння стійкості до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців різної статі було здійснено за допомогою критерія U-Манна-Уїтні. Жінки-військовослужбовці порівняно з чоловіками демонструють більшу стійкість до бойової психологічної травматизації ($p \leq 0,01$), вищі показники реалізації набутого досвіду ($p \leq 0,01$) та подолання стресової ситуації ($p \leq 0,05$) (Додаток Г).

Таблиця 2.8.

Вираженість критеріїв стійкості до бойової психологічної травматизації серед військовослужбовців різної статі

<i>Рівень</i>	<i>Безпорадність</i>		<i>Усвідомлення ставлення до професійної підготовки</i>		<i>Здатність набувати досвід</i>		<i>Когнітивна дисфункція</i>		<i>Ставлення до військового обов'язку</i>	
	<i>Ч</i>	<i>Ж</i>	<i>Ч</i>	<i>Ж</i>	<i>Ч</i>	<i>Ж</i>	<i>Ч</i>	<i>Ж</i>	<i>Ч</i>	<i>Ж</i>
низький	5,1%	5,1%	3,9%	3,7%	7,1%	7,2%	5,7%	5,7%	0,2%	0,2%
середній	5,9%	8,1%	2,4%	1,3%	9,5%	3,5%	3,9%	2,3%	9,8%	10,0%
високий	9%	1,9%	3,7%	9%	4%	2%	4,4%	7,7%		

Примітка: *Ч* – військовослужбовці чоловічої статі; *Ж* – військовослужбовці жіночої статі

За критеріями стійкості до бойової психологічної травматизації також віднайдено статистично достовірні відмінності між чоловіками-військовослужбовцями та жінками-військовослужбовцями, а саме здатністю набувати досвід ($p \leq 0,01$), усвідомленим ставленням до професійної підготовки ($p \leq 0,01$) (Додаток Г).

Такі результати можуть бути обумовлені тим, що, по-перше, жінки-військовослужбовці є, як правило, медиками на передовій, які не беруть

безпосередню участь у бойових діях; по-друге, жінки відповідальніше ставляться до навчання, професійної підготовки, менш схильні до ризику.

За сімейним станом у нашій вибірці 69 осіб, які одружені/заміжні або проживають у цивільному шлюбі; 13 осіб неодружених/незаміжних, 8 осіб розведені. Розглянемо розподіл за рівнями стійкості до бойової психологічної травматизації та її аспектами (табл. 2.9).

Таблиця 2.9.

Розподіл військовослужбовців з різним сімейним статусом за рівнями вираженості стійкості до бойової психологічної травматизації

<i>Рівні</i>	<i>Очікуванн я від участі в бойових діях</i>			<i>Подолання стресової ситуації</i>			<i>Реалізація набутого досвіду</i>			<i>Стійкість до бойової психологічної травматизації</i>		
ни зький	6,1%	8,5%	5%	3,6%	3,8%	7,5%	4,9%	3,8%	7,5%	4,9%	6,2%	7,5%
се редній	3,9%	1,5%	5%	6,4%	6,2%	2,5%	5,1%	6,2%	2,5%	5,1%	3,8%	2,5%
ви сокий	—			—			—			—		

Примітка: 1 – одружені/заміжні; 2 – неодружені/ незаміжні; 3 – розлучені

Частотний аналіз показав, що дещо більшу стійкість до бойової психологічної травматизації демонструють розлучені військовослужбовці з усіх аспектів її виявлення, найменшу – неодружені/незаміжні особи. Така тенденція може бути обумовлена тим, що для розлучених військовослужбовців, які до того ж не проживають і в цивільному шлюбі, професійна діяльність є сублімацією лібідозної енергії, професійне середовище є референтною групою, де можлива реалізація себе як особистості відповідно до певного статусу, а участь у бойових діях розглядається як реалізація професійного обов'язку.

Демонстрація низьких показників порівняно з іншими групами серед неодружених/ незаміжних, ймовірно, пов'язана зі страхом за своє життя, в якому особа ще не реалізована, зокрема, як чоловік чи дружина.

За враженістю критеріїв стійкості до бойової психологічної травматизації маємо такі тенденції серед військовослужбовців (табл. 2.10, 2.11).

Таблиця 2.10

Вираженість критеріїв стійкості до бойової психологічної травматизації серед військовослужбовців різного сімейного стану

<i>Рівень</i>	<i>Усвідомлене ставлення до професійної підготовки</i>			<i>Здатність набувати досвід</i>			<i>Ставлення до військового обов'язку</i>		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
низький	3,2%	0,8%	7,5%	7,4%	0,8%	2,5%	,8%	5,4%	
середній	9,3%	6,2%	0%	9,7%	9,2%	5%	4,2%	4,6%	00%
високий	7,5%	3,1%	2,5%	,9%		2,5%			

Примітка: 1 – одружені/заміжні; 2 – неодружені/незаміжні; 3 – розлучені

Як бачимо з таблиці, усвідомлене ставлення до професійної підготовки більшою мірою характерне для одружених/заміжних військовослужбовців, низькі показники порівняно з іншими групами характерні для розлучених. Скоріш за все така тенденція пов'язана з готовістю до ризику, яка більш характерна для розлучених військовослужбовців. Здатність набувати бойовий досвід стосується саме безпосередньої участі у бойових діях і пов'язана з безпосереднім вирішенням бойових завдань, сприйняттям досвіду інших, відчуттям військового братерства тощо. Такий шлях здобуття досвіду більше демонструють розлучені військовослужбовці. У них спостерігається і вищі показники, порівняно з іншими групами, за ставленням до військового обов'язку, як до професійного виявлення.

Таблиця 2.11

Вираженість критеріїв стійкості до бойової психологічної травматизації серед військовослужбовців різного сімейного стану

<i>Рівень</i>	<i>Безпорадність</i>			<i>Когнітивна дисфункція</i>		
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1	2	3	4	5	6	7
низький	2,9 %	–	12, 5%	1,4%	–	–
1	2	3	4	5	6	7
середній	56, 5%	61, 5%	50 %	36,2%	15,4 %	37,5 %
високий	40, 6%	38, 5%	37, 5%	62,3%	84,6 %	62,5 %

Примітка: *1* – одружені/заміжні; *2* – неодружені/ незаміжні; *3* – розлучені

Найбільша кількість військовослужбовців з низькими показниками по безпорадності зустрічається серед розлучених, що вказує на їх краще володіння собою на полі бою, вміння зосередитися на виконанні завдання, оцінити ситуацію тощо. Найбільше військовослужбовців з високими показниками когнітивної дисфункції зустрічаємо серед неодружених/незаміжних військовослужбовців. Вони, переживаючи небезпеку бойової ситуації, не можуть зосередитися на подальших діях, відчувають розгубленість, роздратованість, неуважність тощо. Слід зазначити, що це особи віком від 22 до 39 років, більшість з них 22-29-річні. Ми не виявили кореляції між віком та стійкістю до бойової психологічної травматизації, але ця група молодих людей характеризується тим, що у них не відбулося ще становлення як чоловіка/дружини, тобто нереалізовані життєві плани, у більшості своїй вони не сприймають війну як сферу своєї діяльності, не знаходять в ній смисл. Зона бойових дій викликає у них страх, що й є причиною когнітивної дисфункції. Статистично достовірних відмінностей між вказаними групами за стійкістю до бойової психологічної травматизації знайдено не було.

Також ми перевірили як впливає на стійкість до бойової психологічної травматизації наявність або відсутність у військовослужбовців дітей (табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

Розподіл військовослужбовців за рівнями вираженості стійкості до бойової психологічної травматизації залежно від наявності дітей

Рівні	Очікування від участі в бойових діях		Подолання стресової ситуації		Реалізація набутого досвіду		Стійкість до бойової психологічної травматизації	
	€	ві дсутні	€	ві дсутні	€	ві дсутні	€	ві дсутні
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ни	2	3	5	5	4	5	4	4
зкий	7,1%	0%	1,4%	5%	2,9%	5%	4,3%	5%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
се	7	7	4	4	5	4	5	5
редній	2,9%	0%	8,6%	5%	7,1%	5%	5,7%	5%
ви	—		—		—		—	
сокий								

У цілому спостерігаємо тенденцію, що наявність дітей підвищує стійкість до бойової психологічної травматизації, але статистично значущих відмінностей між військовослужбовцями з дітьми та без за вказаним показником не виявлено.

Як впливає наявність дітей на вираженість того або іншого критерію бойової травматизації вказано в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13.

Вираженість критеріїв стійкості до бойової психологічної травматизації серед військовослужбовців залежно від наявності дітей

Рівень	Безпорадність		Усвідомлення ставлення до професійної підготовки		Здатність набувати досвід		Когнітивна дисфункція		Ставлення до військового обов'язку	
	€	емає	€	емає	€	емає	€	емає	€	емає

низький	4,3%	5%	1,4%	0%	7,1%	5%	4,4%	5%	7,9%	0%
середній	1,4%	5%	1,4%	0%	0%	0%	5,7%	5%	7,1%	0%
високий	4,3%	5%	7,1%	0%	7,9%	5%	2,9%	5%		

Як бачимо, серед військовослужбовців з дітьми більше зустрічається з високими показниками за безпорадністю, усвідомленим ставленням до професійної підготовки та середніми показниками за ставленням до військового обов'язку. Це, ймовірно, пов'язано з тим, що бажання захистити своїх дітей, з одного боку, мотивує до відповідального ставлення під час професійної підготовки, підвищує патріотизм та усвідомлення необхідності виконання професійного обов'язку, з іншого боку, підвищує безпорадність під час виконання завдань в зоні бойових дій, що може бути обумовлене страхом за подальшу долю дітей у випадку, якщо військовослужбовець загине.

Статистично достовірних відмінностей у вираженості критеріїв стійкості до бойової психологічної травматизації залежно від наявності у військовослужбовців дітей виявлено не було.

2.3.3. Оцінка власного професійного досвіду як чинник стійкості до бойової психологічної травматизації

Частина питань анкети спрямовувалася на дослідження самооцінки досвіду та підготовки військовослужбовців до виконання професійних завдань у бойових умовах. Одне з питань стосувалося оцінки наявності досвіду участі в бойових операціях до повномасштабної війни. Ми перевірили, чи є статистично достовірний взаємозв'язок між наявністю досвіду участі в бойових операціях та стійкістю до бойової психологічної травматизації (застосовувався коефіцієнт кореляції Спірмена). Отже, наявність значного досвіду участі в бойових операціях має зв'язок з такими критеріями стійкості до бойової психологічної травматизації:

- безпорадність ($r=0,472$ при $p\leq 0,01$) – чим значніше досвід участі в бойових операціях, тим менша здатність контролювати умови бою, втрата реалістичності того, що з військовими відбувається під час ведення бою, тим більше шансів пережити гострий стресовий розлад;

- усвідомлене ставлення до професійної підготовки ($r=0,298$ при $p\leq 0,01$): чим більший досвід бойових дій має комбатант, тим більш усвідомлено він підходить до набутого попереднього досвіду – диференціює, що є дійсно важливим, вартим зусиль, чого варто навчатися, задля чого варто ризикувати життям, ризик стає осмисленим;

- здатність набувати досвід ($r= 0,245$ при $p\leq 0,05$): чим більший досвід бойових дій має воїн, тим вище у нього здатність набувати досвід, використовувати набуті знання та вміння, здатен оцінити досвід товаришів, звернутися до них по допомогу;

- ставлення до військового обов'язку ($r= 0,223$ при $p\leq 0,05$): чим більший досвід бойових дій, тим відповідальніше ставлення до військового обов'язку (Додаток Д).

Отже, наявність значного досвіду участі в бойових операціях пов'язана з посиленням усвідомленого ставлення до професії, професійних обов'язків, професійного розвитку.

Ще одне питання анкети стосувалося оцінки рівня підготовки до участі в бойових діях. Було виявлено статистично достовірні взаємозв'язки її з такими ознаками стійкості до бойової психологічної травматизації, як:

- безпорадність ($r=-0,403$ при $p\leq 0,01$): чим вище респонденти оцінюють свій рівень підготовки до участі в бойових діях, тим меншу безпорадність вони демонструють;

- ставлення до військового обов'язку ($r=0,286$ при $p\leq 0,01$): чим вище оцінка підготовки до участі в бойових діях, тим свідоміше ставлення до військового обов'язку (Додаток Е).

Отже, чим вище оцінка підготовки до участі в бойових діях, тим впевненіше військовослужбовці почуваються в зоні бойових дій, тим більш вони здатні передавати свій бойовий досвід іншим військовослужбовцям, усвідомлюють завдяки своєму досвіду свої реальні можливості, життєстійкість, диференціюють основне і другорядне в професійній підготовці, демонструють, знаходячись в зоні бойових дій, усвідомлений ризик, усвідомлено ставляться до своїх професійних обов'язків.

2.3.4. Умови бойової обстановки як чинник стійкості до психологічної бойової травматизації

За допомогою кореляційного аналізу були виявлені суттєві взаємозв'язки між оцінкою ступеня загрози власному життю в умовах бойових дій та такими критеріями стійкості до бойової психологічної травматизації, як усвідомлене ставлення до професійної підготовки ($r=0,290$ при $p\leq 0,01$) та військового обов'язку ($r=0,252$ при $p\leq 0,05$), безпорадністю ($r=0,276$ при $p\leq 0,01$): чим більш людина відчуває загрозу власному життю, тим усвідомленіше її ставлення до професійної підготовки, військового обов'язку та більша безпорадність (Додаток Ж). Ймовірно, що екстремальні умови бойової обстановки та усвідомлення небезпеки життю спонукають військовослужбовця переосмислити цінність професійних знань та вмінь, доцільність ризику, визначити основне та другорядне у професійній підготовці, те, на що варто витрачати час, відчути свої можливості при подоланні екстремальної ситуації, з'являється потреба та усвідомлення необхідності передачі власного досвіду іншим військовим, прийняття досвіду бойових дій як частини власного становлення як військовослужбовця. Чим більше військовослужбовець досвід участі в бойових діях розцінює як загрозовий для свого життя, тим більшу безпорадність він переживає в зоні бойових дій, що ще раз підтверджує, що війна за силою стресу є екстремальною подією, а військовики, які беруть у ній

участь переживають сильний стрес, пов'язаний із загрозою для життя та здоров'я.

Кореляційний аналіз (використовували коефіцієнт кореляції Спірмена) виявив прямий взаємозв'язок між довірою своїм товаришам в умовах бою та безпорадністю ($r=0,311$ при $p \leq 0,01$), прямий взаємозв'язок між усвідомленим ставленням до професійної підготовки ($r=0,336$ при $p \leq 0,01$) та військового обов'язку ($r=0,285$ при $p \leq 0,01$), когнітивною дисфункцією ($r=0,227$ при $p \leq 0,05$): чим більше у військовослужбовця довіра до своїх товаришів під час бою, тим більше він виявляє безпорадність, усвідомлене ставлення до професійної підготовки та військового обов'язку, когнітивну дисфункцію (Додаток 3).

Безпорадність військовослужбовця під час виконання бойових завдань, як правило, пов'язана з нездатністю контролювати бойову обстановку, уявлення про свої ресурси як недостатні для подолання ситуації. Стан безпорадності, на наш погляд, з одного боку, змушує респондента усвідомити необхідність покладатися на своїх товаришів, а з іншого боку, довіра до товаришів по службі у військовиків з недовірою до власних сил у вирішенні бойових завдань може формувати безпорадність.

Усвідомлене ставлення до професійної підготовки та до професійного обов'язку включає в себе й усвідомлення цінності професійної групи, цінності досвіду свого, який може бути корисним для збереження життя власного і побратимів на полі бою, і цінності досвіду товаришів по службі.

При вираженій когнітивній дисфункції довіра до товаришів по зброї та їхнього досвіду виступають додатковим ресурсом на полі бою.

Виявлена пряма кореляція (за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена) між тим, що військовослужбовець був свідком поранення та загибелі товаришів під час бойових дій та безпорадністю ($r=0,297$ при $p \leq 0,01$) і ставленням до свого службового обов'язку ($r=0,248$ при $p \leq 0,05$) (Додаток І). Отже, такий військовослужбовець переживає вплив декількох надпотужних негативних бойових стрес-факторів, смерть, поранення, загроза власному

життю, що й викликає безпорадність; люди, які стали свідкам загибелі або поранення побратимів усвідомленіше підходять до своїх професійних обов'язків, з більшим розумінням основного призначення своєї професійної діяльності, більш патріотично налаштовані. У першому розділі своєї роботи ми вже згадували про те, що жага помститися за загиблих товаришів надає військовослужбовцю сенсу його діяльності.

Ще один показник, який впливає на стійкість військовослужбовців до бойової психологічної травматизації – тривалість перебування в зоні бойових дій. Кореляційний аналіз (застосовували коефіцієнт кореляції Спірмена) показав наявність таких істотних взаємозв'язків між тривалістю перебування у зоні бойових дій та

- показниками очікування участі в бойових діях ($r=-0,298$ при $p\leq 0,01$): чим триваліше перебування військовослужбовця в зоні бойових дій, тим менші показники очікування від участі в бойових діях;
- показниками подолання стресової ситуації ($r=-0,355$ при $p\leq 0,01$): чим більший термін перебування в зоні військових дій, тим гірше комбатант здатний до подолання стресової ситуації;
- загальною стійкістю до бойової психологічної травматизації ($r=-0,341$ при $p\leq 0,01$): чим довший термін перебування військовика в зоні бойових дій, тим меншу стійкість до бойової психологічної травматизації він демонструє;
- безпорадністю ($r=0,310$ при $p\leq 0,01$): чим більший термін перебування військовослужбовця в зоні бойових дій, тим сильніше він відчуває безпорадність;
- когнітивною дисфункцією ($r=0,442$ при $p\leq 0,01$): чим довше військовик перебуває в зоні бойових дій тим більша ймовірність того, що в нього когнітивна дисфункція (Додаток К.1).

Тобто, довготривалість перебування військовослужбовця в зоні бойових дій призводить до зниження стійкості до бойової психологічної травматизації.

Для розуміння того, яка тривалість перебування й яким чином впливає на стійкість, ми розподілили вибірку на три групи: 1) до 6 місяців; 2) від 6 місяців до 1 року; 3) від 1 року і більше.

Порівняння трьох груп за допомогою критерія Краскела-Уолліса (Н-критерій) показало наявність статистично достовірних відмінностей за показником стійкості до бойової психологічної травматизації ($p \leq 0,05$) та ставленням до військового обов'язку ($p \leq 0,05$) (Додаток К.2).

Найвищу стійкість до бойової психологічної травматизації демонструють військовослужбовці, термін перебування в зоні бойових дій яких не перевищує 6 місяців. У подальшому відбувається зниження стійкості майже в арифметичний прогресії: чим більше термін, тим менша стійкість.

Ставлення до військового обов'язку найпозитивніше у військовослужбовців з терміном перебування у зоні бойових дій з 6 місяців до 1 року. Військовослужбовці з терміном перебування у зоні бойових дій від 1 до 6 місяців та від 1 року та більше демонструють знижений рівень ставлення до військового обов'язку, їх показники наближені один до одного. Такий нелінійний розподіл нагадує класичну криву мотивації в психології. Для першої групи менший показник порівняно з другою, ймовірно, пояснюється тим, що такий період бойової обстановки недостатній для вироблення стійких ресурсів для подолання ситуації, зокрема й вироблення професійної ідентифікації військовослужбовця, при якій виконання військового обов'язку розглядається як невід'ємний атрибут воїна.

Ми схильні вважати, що у другій групі, дійсно, виробляється оптимальний рівень мотивації до захисту Батьківщини та виконання свого професійного обов'язку. Це може бути пов'язане з тим, що до такого строку перебування в зоні бойових дій військовослужбовці зазнають дії таких потужних негативних чинників, як втрата товаришів, поранення, що продукує в них бажання помсти. Крім того, на той час комбатанти набувають досвіду ведення бойових дій, за рахунок чого почуваються більш впевнено як

професіонали-військовослужбовці, відбувається подальше їх професійне становлення як військовослужбовця.

Але надалі перебування у зоні бойових дій призводить до виснаження ресурсів, і вже в подальшому втрачається здатність військовослужбовця вдаватися до професійної мотивації як до мобілізаційного ресурсу.

Також було встановлено прямий достовірний взаємозв'язок між оцінкою рівня задоволеності військовослужбовця похідними побутовими умовами та такими критеріями стійкості до бойової психологічної травматизації, як усвідомлене ставлення до професійної підготовки ($r=0,305$ при $p \leq 0,01$), ставлення до військового обов'язку ($r=0,305$ при $p \leq 0,01$), здатність набувати досвід ($r=0,253$ при $p \leq 0,05$): чим краще комбатант оцінює похідні побутові умови, тим більш він готовий до набуття військового досвіду, до осмислення його як необхідного аспекту своєї професійної діяльності, який дозволяє вижити в умовах воєнних дій не лише опитуваному, а і його товаришам, ділитися та переймати досвід товаришів по службі, усвідомлювати і сприймати себе як представника своєї професійної групи, головним завданням якої є захист держави та населення (Додаток Л).

Виявлений прямий достовірний взаємозв'язок між можливістю відновити фізичні сили та емоційну рівновагу й такими показниками стійкості до бойової психологічної травматизації, як усвідомлене ставлення до професійної підготовки ($r=0,428$ при $p \leq 0,01$), ставленням до військового обов'язку ($r=0,313$ при $p \leq 0,01$), безпорадністю ($r=-0,245$ при $p \leq 0,05$), здатністю набувати досвіду ($r=0,236$ при $p \leq 0,05$), а також з таким аспектом стійкості до бойової психологічної травматизації, як очікування від участі в бойових діях ($r=0,265$ при $p \leq 0,05$) (Додаток М).

Отже, якщо військовослужбовець має змогу відновитися фізично та емоційно після бойових дій, то він краще ставиться до перспективи подальшої участі в бойових діях, вище оцінює свої професійні можливості, краще усвідомлює необхідність подальшого набуття професійного досвіду та

здійснення професійної підготовки, свою професійну діяльність сприймає як військовий обов'язок, відчуває меншу безпорадність.

2.3.5. Соціально-психологічні чинники стійкості до бойової психологічної травми

Розглянемо вплив таких чинників, як підтримка друзів, взаєморозуміння в родині, рівень економічних проблем в родині, якість психологічної допомоги, підтримка й повага з боку суспільства.

Ми перевірили за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена, чи існує достовірна кореляція між якістю психологічної допомоги, взаєморозумінням в родині, наявністю економічних проблем у родині, підтримкою друзів, оцінкою рівня та поваги з боку суспільства та стійкістю до бойової психологічної травми (Додаток Н).

Отже, були виявлені достовірні кореляційні взаємозв'язки між:

- очікуванням від участі в бойових діях та якістю психологічної допомоги ($r=0,274$ при $p \leq 0,01$);

- реалізацією набутого досвіду та рівнем підтримки друзів ($r=0,267$ при $p \leq 0,05$), оцінкою рівня підтримки та поваги з боку суспільства ($r=-0,214$ при $p \leq 0,05$);

- загальний показник стійкості до бойової психологічної травми та рівнем підтримки друзів ($r=0,243$ при $p \leq 0,05$) і якістю психологічної допомоги ($r=0,209$ при $p \leq 0,05$).

Отже, чим якісніше рівень психологічної підтримки, тим вищі показники очікування від участі в бойових діях (військовослужбовець вище оцінює свій професійний потенціал, позитивніше оцінює психічні, фізичні та соціальні наслідки від участі в бойових діях, розуміє які додаткові ресурси можна залучити для подолання екстремальної бойової ситуації тощо), тим вищий загальний показник стійкості до бойової психологічної травми.

Чим вище військовослужбовець оцінює підтримку з боку друзів і нижче підтримку та повагу з боку суспільства, тим вища у нього готовність до реалізації набутого досвіду. Йдеться про становлення комбатанта як професіонала, здатного захищати свій народ, свою Батьківщину. Здається суперечливим негативний зв'язок між реалізацією набутого бойового досвіду і оцінкою підтримки та поваги з боку суспільства, але таке ставлення з боку суспільства накладає ще більшу відповідальність на військовослужбовців і суб'єктивно дозволяє їм відобразити себе як єдину професійну групу, яка здатна зрозуміти всю важливість свого обов'язку захисту Батьківщини. Чим вища підтримка друзів, тим вища і стійкість до бойової психологічної травматизації.

Аналіз взаємозв'язку розглядуваних соціальних чинників з критеріями стійкості до бойової психологічної травматизації виявив достовірні кореляції між:

- безпорадністю та якістю психологічної допомоги ($r=0,251$ при $p \leq 0,05$), рівнем економічних проблем у родині ($r=0,234$ при $p \leq 0,05$), оцінкою рівня підтримки й поваги з боку суспільства ($r=-0,354$ при $p \leq 0,01$);

- усвідомленим ставленням до професійної підготовки та якістю психологічної допомоги ($r=0,475$ при $p \leq 0,01$), взаєморозумінням в родині ($r=0,384$ при $p \leq 0,01$), рівнем підтримки друзів ($r=0,258$ при $p \leq 0,05$), оцінкою рівня підтримки й поваги з боку суспільства ($r=-0,423$ при $p \leq 0,01$);

- здатністю набувати досвід та якістю психологічної допомоги ($r=0,384$ при $p \leq 0,01$), взаєморозумінням в родині ($r=0,321$ при $p \leq 0,01$), рівнем підтримки друзів ($r=0,233$ при $p \leq 0,05$), оцінкою рівня підтримки й поваги з боку суспільства ($r=-0,336$ при $p \leq 0,01$);

- ставленням до військового обов'язку та якістю психологічної допомоги ($r=0,332$ при $p \leq 0,01$) (Додаток Н).

Отже, потужним чинником для виявлення стійкості до бойової психологічної травматизації є якісна психологічна підтримка, яка пов'язана,

скоріш, з усвідомленням військовослужбовцем необхідності професійного вдосконалення, набуття додаткових ресурсів, переосмисленням набутого досвіду, пошуком сенсу в своїй діяльності, з іншого боку, психологічна підтримка може осмислюватися як додатковий ресурс. Крім того, чим більшу безпорадність відчуває військовий в зоні бойових дій, тим більш він потребує психологічної підтримки.

Чим більших економічних проблем зазнає родина військовослужбовця, тим більшу безпорадність він переживає в зоні бойових дій, що виражається в неконтрольованості ситуації з його боку, страху розповісти про власні відчуття, переживання, побоювання, пов'язані з участю в бойових діях.

Чим вищий ступінь взаєморозуміння в родині та підтримка з боку друзів, тим вище усвідомленість ставлення до професійної підготовки та здатність набувати досвід – підвищується мотивація до професійного вдосконалення, набуття професійного досвіду заради осмисленого ведення бою, переборювання бойових стрес-факторів, допомоги товаришам по службі тощо.

Оцінка підтримки й поваги з боку суспільства не має однонаправленої кореляції з усіма показниками стійкості до бойової психологічної травматизації. Слід зазначити, що опитані військовослужбовці дають досить низьку оцінку такій підтримці. При цьому чим відчутніша підтримка й повага з боку суспільства, тим меншу безпорадність демонструють військовослужбовці. Низька оцінка такої підтримки викликає у них прагнення до усвідомленого ставлення до професійної підготовки та підвищує здатність набувати досвід, що може бути пояснене таким чином: якщо суспільство не розуміє важливості відстоювання державних кордонів, незалежності країни, необхідності вистояти, то військовослужбовець повинен виконати свій обов'язок, а для цього потрібна висока професійна майстерність.

Висновки до другого розділу

Проведене дослідження стійкості до бойової психологічної травматизації дозволяє зробити такі висновки:

1. Стійкість до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців в умовах війни знаходиться на низькому та середньому рівні.

2. Виділені такі групи чинників, які впливають або пов'язані зі стійкістю до бойової психологічної травматизації: соціальний статус військовослужбовців, оцінка власного професійного досвіду та рівня підготовки до участі в бойових діях, умови бойової обстановки, соціально-психологічні.

3. На першому етапі занурення в бойові умови – очікування від участі в бойових діях: вищі показники оцінювання свого потенціалу у тих військовослужбовців, хто має менший термін перебування в зоні бойових дій та вище оцінюють якість психологічного супроводу.

4. Другий етап занурення в бойові умови – подолання стресової ситуації (знаходження в зоні бойових дій): вищу здатність до подолання демонструють військовослужбовці, які мають менший термін перебування в зоні бойових дій, та жінки.

5. Третій етап – реалізація набутого бойового досвіду: вищу здатність до переробки та інтеграції в професійну діяльність набутого бойового досвіду мають військовослужбовці контрактної служби, військовослужбовці-жінки, та, у кого потужна підтримка друзів, ті, хто дає низьку оцінку рівня підтримки і поваги з боку суспільства.

6. Високу загальну стійкість до бойової психологічної травматизації демонструють ті військовослужбовці, термін перебування яких в зоні бойових дій не більше 6 місяців, жінки, ті, у яких високий рівень підтримки друзів і якісний психологічний супровід.

7. Додатковими показниками стійкості до бойової психологічної травматизації є безпорадність, усвідомлене ставлення до професійної підготовки, здатність набувати досвід, когнітивна дисфункція, ставлення до військового обов'язку.

Вищу безпорадність демонструють офіцерський особовий склад, ті військовослужбовці, які стали свідками поранення або загибелі товаришів під час бойових дій. Чим вища безпорадність, тим триваліше військовослужбовця в зоні бойових дій, значніший досвід участі у бойових діях, нижча оцінка підготовки до участі в бойових діях, вищий ступінь економічних проблем у родині, нижчий рівень підтримки і поваги з боку суспільства. Високий рівень безпорадності корелює з вищим ступенем довіри до товаришів по службі в умовах бою та до психологічного супроводу. Військовослужбовці, які добровільно пішли в ЗСУ мають найнижчий рівень безпорадності.

Офіцери та сержанти, жінки демонструють більш високий ступінь усвідомленого ставлення до професійної підготовки. Чим більш усвідомлене ставлення до професійної підготовки, тим значніший досвід бойових дій, вища довіра до товаришів в умовах бою, вищий рівень задоволеності похідними побутовими умовами, вище взаєморозуміння в родині, вищий рівень підтримки з боку друзів, більш висока оцінки якості психологічного супроводу, нижча оцінка підтримки і поваги з боку суспільства.

Вищу здатність набувати досвід демонструють жінки-військовослужбовці. Чим вища здатність набувати досвід, тим значніший досвід бойових дій, вищий ступінь задоволеності похідними побутовими умовами, більше взаєморозуміння в родині, значніша підтримка друзів, нижча оцінка рівня підтримки та поваги з боку суспільства.

Чим більш виражена когнітивна дисфункція у військовослужбовця, тим триваліше його перебування в зоні бойових дій, з іншого боку, тим вище довіра до побратимів в умовах бою.

Ставлення до військового обов'язку найвище проявлено в офіцерів та військовослужбовців, які знаходилися в зону бойових дій від 6 місяців до 1 року, і тих військовослужбовців, які стали свідками поранення або загибелі товаришів. Чим позитивніше ставлення до військового обов'язку, тим вище військовослужбовці оцінюють свій рівень підготовки до участі в бойових діях, значущість досвіду бойових дій, рівень довіри до товаришів під час бою, рівень задоволеності похідними побутовими умовами, оцінка якості психологічної допомоги.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження психологічної стійкості військовослужбовців ЗСУ до бойової травматизації, її чинників дало змогу зробити такі висновки.

1. Бойовий стрес – це травматичний стрес, при якому відбувається «злам адаптаційного бар'єру», коли військовослужбовець не здатен адаптуватися до умов бойової обстановки через те, що зовнішні впливи або занадто тривалі або настільки потужні, що перевищують здатність воїна пристосуватися до актуальної обстановки.

2. Наслідком бойового стресу є психічна травматизація військовослужбовця, яка впливає на якість його професійної діяльності. Бойова психічна травма визначається як патологічний стан центральної нервової системи, що виникає внаслідок впливу чинників бойового стресу та зумовлює регулювання поведінки особи, що постраждала, через патофізіологічні механізми.

3. Стресостійкість – інтегральна властивість особистості, що включає комплекс когнітивних, емоційних, адаптивних та особистісних властивостей, які забезпечують її здатність протистояти стресу, чинити опір негативним стрес-факторам з метою збереження здоров'я.

4. Стійкість до бойової психологічної травматизації залежить від етапів занурення в бойові умови: очікування від участі в бойових діях, подолання стресової ситуації, реалізація набутого бойового досвіду.

5. Виділені такі групи чинників, які впливають або пов'язані зі стійкістю до бойової психологічної травматизації: соціальний статус військовослужбовців, оцінка власного професійного досвіду та рівня підготовки до участі в бойових діях, умови бойової обстановки, соціально-психологічні.

6. На різних етапах занурення в бойові дії діють різні чинники, що визначають рівень стійкості військовослужбовця:

1) на першому етапі очікування від участі в бойових діях вищі показники оцінювання свого потенціалу у тих військовослужбовців, хто має менший термін перебування в зоні бойових дій та вище оцінюють якість психологічного супроводу;

2) на етапі подолання стресової ситуації (знаходження в зоні бойових дій) вищу здатність до подолання демонструють військовослужбовці, які мають менший термін перебування в зоні бойових дій, та жінки;

3) на етапі реалізації набутого бойового досвіду вищу здатність до переробки та інтеграції в професійну діяльність набутого бойового досвіду мають військовослужбовці контрактної служби, військовослужбовці-жінки, та ті, у кого потужна підтримка друзів, ті, хто дає низьку оцінку рівня підтримки і поваги з боку суспільства.

7. Високу загальну стійкість до бойової психологічної травматизації демонструють ті військовослужбовці, термін перебування яких в зоні бойових дій не більше 6 місяців, жінки, ті, у яких високий рівень підтримки друзів і якісний психологічний супровід.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдулхалікова Т.Г. Проблема психологічної підготовки військовослужбовців до виконання обов'язків в умовах бойових дій. *Габітус*. 2022. Вип. 42. С. 258-263.
2. Блінов О. А. Бойова психічна травма: монографія. Київ: Талком, 2019. 700 с.
3. Блінов О. А. Бойовий стрес та результати його емпіричного дослідження. *Психологічний часопис: зб. наук. пр.* / за ред. С. Д. Максименка. Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2018. № 2 (12). Вип. 12. С. 9-22. URL: <http://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/257/210> (дата звернення: 21.11.2023).
4. Блінов О.А. Переживання бойового стресу військовослужбовцями підрозділів і тих, хто лікується в госпіталі. *Психологія і особистість*. 2022. № 1 (21). С. 85-99.
5. Блінов О.А. Психологічні особливості прояву бойового стресу військовослужбовців – учасників бойових дій. *Матеріали наукового семінару «Шляхи трансформації системи морально-психологічного забезпечення у Збройних силах України»*, 27 листопада 2019 року. Київ: НУОУ, 2019. С. 21-23.
6. Блінов О. А. Психологічний захист від бойового стресу в збройних силах провідних країн світу. *Проблеми сучасної психології*: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 38. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 38-52.
7. Блінов О. А. Психологія бойового стресу: автореф. дис. ... докт. психол. наук 19.00.04. Київ, 2020. 45 с.

8. Бондарев Г.В., Круть П.П. Основи військової психології: навчальний посібник. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 272 с.
9. Войтенко О.В. Психологічні наслідки бойового стресу. *Актуальні потреби психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: зб. наук. праць за мат. Всеукраїнського наук. – практ. круглого столу. м. Ірпінь, 24 березня 2017 р. Ірпінь, 2017. С. 13-22.
10. Войтенко О.В., Ткачук Т.Л. Психологічні наслідки бойового стресу у військовослужбовців. *Врачебное дело*. 2017. №7. С. 141-146.
11. Гаркуша І.В., Кайко В.І. Детермінанти стійкості військових ЗСУ до бойового стресу. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. Педагогічні науки. 2019. № 1(17). С. 61-68.
12. Гринберг Дж.С. Управление стрессом. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 496 с.
13. Когут О.О. Стресостійкість особистості в сучасному вимірі соціокультурного простора. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*. 2021. Vol.7. Issue 7(51). Р. 87-96.
14. Когут О.О. Структурний аналіз психологічних складових стресостійкості патрульних поліцейських. С. 158-164. URL: <https://adlinkfly.mightyscripts.xyz/KEs4jnA> (дата звернення 20.10.2023).
15. Кокун О.М. та ін. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій: методичний посібник. Київ-Одеса: Фенікс, 2022. 128 с.
16. Кокун О. М., Агаєв Н. А, Пішко І. О. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.
17. Кокун О. М., Мороз В. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій: методичний посібник. Київ-Одеса: Фенікс, 2022. 88 с.

18. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Олійник В.О., Хоружий С.М., Ларіонов С.О., Сириця М.В. Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2023. 175 с.
19. Колесніченко О.С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців: монографія. Харків: ФОП Бровін О.В., 2018. 488 с.
20. Комар З. Психологічна стійкість воїна. Київ, 2017. 185 с.
21. Корольчук В.М. Психологічні засади дослідження стресостійкості особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 26. С. 183-192.
22. Корольчук В. М. Психологічні детермінанти стійкості особистості до дії стресогенних факторів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 14(1). С. 153–162.
23. Кравцова О.К. Стресостійкість особистості як психологічний феномен: основні теоретичні підходи. *Вісник післядипломної освіти*. Вип. 7(36) Серія «Соціальні та поведінкові науки». С. 98-117.
24. Кравченко К. О., Тімченко О. В., Широбоков Ю. М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції: монографія. Харків: НУЦЗУ, ФОЛ Мезіна В. В., 2017. 186 с.
25. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2007. 432 с.
26. Кудінова М. С. Порівняльний аналіз понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість». *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. №1. С. 22-28.
27. Кудінова М. С. Структурно-компонентний аналіз феномена стресостійкості особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2014. № 1(34). С. 156-173.

28. Кудренко О. В. Вплив стрес-факторів бойової обстановки на психіку військовослужбовців Повітряних Сил (на основі досвіду АТО). *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2018. № 2(31). С. 137–144.

29. Лаад М. Многомерная модель внутренней устойчивости BASIC PH. URL: <http://stat.haifa.ac.il/~pavelg/downloads/BASIC%20PH.pdf> (дата звернення 20.10.2023)

30. Лазуренко С.І. Психофізіологічні механізми стресу. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2014. №11. С. 152-165

31. Логачев М.Г. Бойовий стрес та психологічна травматизація учасників антитерористичної операції. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2016. С. 133-136.

32. Лозінська Н.С. Особливості психологічної травматизації військовослужбовців-учасників АТО: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2019. 260 с.

33. Мороз В.М., Коваль М.А., Герасименко О.В. Збірник методик для психологічної діагностики військовослужбовців Збройних Сил України: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2023. 468 с.

34. Наказ Міністерства оборони України “Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 09.12.2015 № 702» від 11.12.2019 №629. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0115-20#Text> (дата звернення 23.09.2023)

35. Наугольник Л.Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.

36. Осьодло В. І. Вплив індивідуально-психологічних властивостей особистості на подолання стресових ситуацій. *Психологічний журнал*. 2019. Вип. 3. С.71-83.

37. Осьодло В. І., Ложкін Г.В. Психологічний зміст збройної боротьби (за матеріалами зарубіжних джерел). *Вісник НАОУ*. 2014. № 2 (39). С. 234-239.
38. Приходько І. Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2018_1_13 (дата звернення 21.10.2023).
39. Про загальну мобілізацію: Указ Президента України від 24.02.2022 № 69/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413> (дата звернення 20.10.2023).
40. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Царенко Л. Г.; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ: ТОВ “Видавництво “Логос”, 2015. 207 с.
41. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. Москва: Наука, 1960. С. 36.
42. Селье Г. Стресс без дистресса. Москва: Прогресс, 1982. 124 с.
43. Стрес-асоційовані розлади здоров'я в умовах збройного конфлікту: монографія. Дніпро: Акцент, 2019. 324 с.
44. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2017. 160 с.
45. Тютюнник Л. Л. Бойовий стрес та шляхи подолання його психотравмуючих наслідків. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. №2 (55). С. 106-115.
46. Хміляр О.Ф. Психічна стійкість солдата. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія Психологія. Вип. 6. С. 71-79.
47. Хміляр О. Ф. Психологія бойової мотивації воїна. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 2 (66). С. 121–131.

48. Чхаїдзе А.О. Психологічні особливості життестійкості в гібридній війні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. Вип. 4. С. 52-63.

49. Шайхлісламов З. Р., Ковтун А.С. Особливості впливу бойового стресу на психологічну підготовку військовослужбовців в умовах бойових дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 3. Серія Психологія. С. 142-145.

50. Шиделко А. В. Наслідки впливу бойового стресу на психологічний стан особистості військовослужбовця. *Перспективи та інновації науки*. (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). 2022. № 1(6). С. 476-486.

51. Шпак М.М. Стресостійкість особистості в дискурсі сучасних психологічних досліджень. *Габітус*. 2022. Вип. 39. С. 199-203.

52. Юрченко В. М. Психічні стани людини: системний опис: монографія. Рівне, 2006. 574 с.

53. Cohen R., Ahearn F. *Handbook for Mental Health Care of Disaster Victims*. Baltimore and London: John Hopkins University Press. 1980.

54. Lindy, J. D. (1981). Review of *Handbook for mental health care of disaster victims* [Review of the book *Handbook for mental health care of disaster victims*, by R. E. Cohen & F. L. Ahearn, JR, Eds.]. *American Journal of Orthopsychiatry*, 51(4), 749–750. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2013-42791-025> (дата звернення 15.09.2023).

Д О Д А Т К И

Додаток А. Анкета

Шановний друже! Просимо заповнити анкету. Ці дані необхідні для наукового дослідження бойового стресу військовослужбовців. Дослідження проводиться, виходячи з принципу анонімності. Отримані дані будуть використані в узагальненому вигляді. Просимо відповідати максимально щиро. Дякує за приділену увагу та витрачений час.

1. Стать

- 1) Чоловіча
- 2) Жіноча

2. Вкажіть вік

3. Сімейний стан:

- а) одружений (а);
- б) неодружений (а);
- в) розлучений (а);
- г) цивільний шлюб

4. Наявність дітей:

- а) є;
- б) немає

5. До ЗСУ Ви потрапили:

- а) військовослужбовець контрактної служби;
- б) пішов добровольцем;
- в) призваний по мобілізації;
- г) інше _____ (вказіть, будь ласка)

6. Військове звання:

- а) солдат
- б) сержант
- в) офіцер

7. Чи маєте Ви досвід участі в бойових діях

- а) так;
- б) ні

8. Вкажіть термін перебування у зоні бойових дій

9. Чи маєте Ви поранення?

- а) так;
- б) ні

10. Оцініть бойовий досвід, обвівши оцінку між полюсами, яка максимально відповідатиме саме Вашому досвіду участі в бойових діях

	Мав(ла) значний досвід бойових операцій ще до повномасштабної війни	5 4 3 2 1 0	Не мав(ла) ніякого досвіду бойових операцій ще до повномасштабної війни
	Мав(ла) високий рівень професійної підготовки до участі в бойових діях	5 4 3 2 1 0	Був зовсім не підготовлений професійно до участі в бойових діях
	Психологічно був повністю готовий до участі в бойових діях	5 4 3 2 1 0	Психологічно був зовсім не підготовлений до участі в бойових діях
	Участь у бойових діях була моїм свідомим вибором	5 4 3 2 1 0	Брав участь у бойових діях не за власним бажанням, вимушено (був мобілізований, не міг порушити умов контракту)
	Був свідком поранень і загибелі товаришів	5 4 3 2 1 0	Не бачив поранень і загибелі товаришів
	Загроза моєму життю чи здоров'ю була (є) суттєвою	5 4 3 2 1 0	Загроза моєму життю та здоров'ю суттєва
	Не можу довіряти професійним і особистим якостям своїх товаришів по службі	5 4 3 2 1 0	В умовах бою завжди покладаюсь на своїх товаришів
	Постійно перебуваю у поганих побутових умовах	5 4 3 2 1 0	Маю задовільні похідні побутові умови
	Організація служби не дозволяє відновити фізичні сили й емоційну рівновагу	5 4 3 2 1 0	Організація служби дозволяє відновити фізичні сили й емоційну рівновагу
0	Не маю адекватного психологічного супроводу	5 4 3 2 1 0	Дії психологів допомагають пережити стрес
1	У моїй родині напружені конфліктні стосунки, я не можу розраховувати на підтримку своєї родини	5 4 3 2 1 0	У моїй родині панує атмосфера взаєморозуміння
2	Моя родина не має значних проблем економічного характеру	5 4 3 2 1 0	У моєї родини значні проблеми економічного характеру
3	Друзі повністю мене підтримують	5 4 3 2 1 0	Друзі від мене відвернулися
4	Вражений байдужістю суспільства, керівництва і простих людей до того, що триває війна	5 4 3 2 1 0	Відчуваю постійну підтримку й повагу від суспільства

Додаток Б. Опис вибірки

стать

	Ча стота	Пр оцент	Валідни й процент	Кумулят ивний процент
Валі	59	65,	65,6	65,6
дні		6		
ловіча	31	34,	34,4	100,0
жін		4		
оча	90	10	100,0	
Ус		0,0		
ього				

до ЗСУ потрапив(ла)

	Ча стота	Пр оцент	Валідни й процент	Кумулят ивний процент
Валі	51	56,	56,7	56,7
дні		7		
військовослужбове	11	12,	12,2	68,9
ць контрактної служби		2		
доброволець	25	27,	27,8	96,7
призваний по		8		
мобілізації	3	3,3	3,3	100,0
строкова служба	90	10	100,0	
Усього		0,0		

військове звання

	Ча стота	Пр оцент	Валідни й процент	Кумулят ивний процент
Валі	26	28,	28,9	28,9
дні		9		
лдат	28	31,	31,1	60,0
се		1		
ржант	36	40,	40,0	100,0
оф		0		
іцер	90	10	100,0	
Ус		0,0		
ього				

наявність поранень, контузій

	Ча стота	Пр оцент	Валідни й процент	Кумулят ивний процент
Валі	20	22,2	22,2	22,2
дні	70	77,8	77,8	100,0
ак	90	100,0	100,0	
і				
сього		0,0		

термін перебування у зоні бойових дій (у місяцях)

	Ча стота	Про цент	Валідни й процент	Кумуля тивний процент
Валі до 6 місяців	38	42,2	42,2	42,2
дні від 6 місяців до	35	38,9	38,9	81,1
1 року	17	18,9	18,9	100,0
більше 1 року	90	100,0	100,0	
Усього		0		

сімейний стан

	Ча стота	Пр оцент	Валідни й процент	Кумулят ивний процент
Валі одружений	63	70,0	70,0	70,0
дні (а)	13	14,4	14,4	84,4
неодружен	8	8,9	8,9	93,3
ий(а)	6	6,7	6,7	100,0
розлучени	90	100,0	100,0	
й(а)				
цивільний				
шлюб				
Усього		0,0		

наявність дітей

	Частота	Процент	Валідний процент	Кумулятивний процент
Валідні	70	77,8	77,8	77,8
Немає	20	22,2	22,2	100,0
Усього	90	100,0	100,0	

Таблиця узгодженості статі * військове звання

			військове звання			Ус ього
			со лдат	се ржант	оф іцер	
Стать	чоловіча	Час тота	20	12	27	59
		% в	33,	20,	45,	10
		стать	9%	3%	8%	0,0%
Жін	жін	Час тота	6	16	9	31
		% в	19,	51,	29,	10
		стать	4%	6%	0%	0,0%
Усього		Час тота	26	28	36	90
		% в	28,	31,	40,	10
		стать	9%	1%	0%	0,0%

Додаток В. Стійкість до бойової психологічної травматизації

Додаток В.1.

Стійкість до бойової психологічної травматизації залежно від звання

Ранги				
	військове звання	Ві	N	Середній ранг
очікування від участі в бойових діях	с		26	45,08
	олдат	с	28	49,45
	ержант	о	36	42,74
	фіцер	у	90	
	сього			
подолання стресової ситуації	с		26	48,88
	олдат	с	28	42,80
	ержант	о	36	45,15
	фіцер	у	90	
	сього			
реалізація набутого бойового досвіду	с		26	44,04
	олдат	с	28	47,16
	ержант	о	36	45,26
	фіцер	у	90	
	сього			
стійкість до бойової психологічної травматизації	с		26	47,77
	олдат	с	28	47,18
	ержант	о	36	42,56
	фіцер	у	90	
	сього			
безпорадність	с		26	33,81
	олдат	с	28	42,59
	ержант	о	36	56,21
	фіцер	у	90	
	сього			
усвідомлення ставлення до професійної підготовки	с		26	33,12
	олдат	с	28	52,68
	ержант	о	36	48,86
	фіцер	у	90	
	сього			
здатність набувати досвід	с		26	44,50
	олдат	с	28	49,30
	ержант	о	36	43,26
	фіцер	у	90	
	сього			

когнітивна дисфункція	с	26	43,96	
	олдат	с	28	49,57
	ержант	о	36	43,44
	фіцер	у	90	
	сього			
ставлення до військового обов'язку	с	26	36,87	
	олдат	с	28	40,50
	ержант	о	36	55,63
	фіцер	у	90	
	сього			

Статистики критерія^{a,b}

	о чікування від участі в бойових діях	р п еалізація набутого бойового досвіду	стійк ість до бойової психологічно ї травматизації ї		у св ідомлене ставлення до професійно ї підготовки	з датність набуват и досвід	ко гнітивна дисфункції	ст авлення до військовог о обов'язку	
і- квадра т	1, 051	,7 46	, 198	,770	11,6 81	8,6 22	, 902	1, 006	9, 412
т.св.	2	2	2	2	2	2	2	2	2
симпт. знч.	,5 91	,6 89	, 906	,680	,003	,01 3	, 637	,6 05	,0 09

а. Критерій Крассела-Уолліса

б. Групуєча змінна: військове звання

Додаток В.2.

Стійкість до бойової психологічної травматизації залежно від статусу вступу до ЗСУ

Ранги

			Середні
	до ЗСУ потрапив(ла)	N	й ранг

очікування від участі в бойових діях	військовослужбовець контрактної служби	51	44,93
	доброволець	11	47,09
	призваний по мобілізації або строкова служба	28	45,91
	Усього	90	
подолання стресової ситуації	військовослужбовець контрактної служби	51	45,63
	доброволець	11	43,64
	призваний по мобілізації або строкова служба	28	46,00
	Усього	90	
реалізація набутого бойового досвіду	військовослужбовець контрактної служби	51	52,27
	доброволець	11	39,36
	призваний по мобілізації або строкова служба	28	35,57
	Усього	90	
стійкість до бойової психологічної травматизації	військовослужбовець контрактної служби	51	47,97
	доброволець	11	42,59
	призваний по мобілізації або строкова служба	28	42,14
	Усього	90	
безпорадність	військовослужбовець контрактної служби	51	46,92
	доброволець	11	27,32
	призваний по мобілізації або строкова служба	28	50,05
	Усього	90	
усвідомлення ставлення до професійної підготовки	військовослужбовець контрактної служби	51	46,56
	доброволець	11	45,27
	призваний по мобілізації або строкова служба	28	43,66
	Усього	90	
здатність набувати досвід	військовослужбовець контрактної служби	51	50,25
	доброволець	11	39,14
	призваний по мобілізації або строкова служба	28	39,36
	Усього	90	

когнітивна дисфункція	військовослужбовець контрактної служби		51	45,34
		доброволець	11	41,41
		призваний по мобілізації або строкова	28	47,39
		служба		
		Усього	90	
ставлення до військового обов'язку	військовослужбовець контрактної служби		51	44,81
		доброволець	11	39,55
		призваний по мобілізації або строкова	28	49,09
		служба		
		Усього	90	

Статистичні критерії^{a,b}

	очікування від участі в бойових діях	подолання стресової ситуації	реалізація набутого бойового досвіду	стійкість до бойової психологічної травматизації	безпорадність	усвідомлення ставлення до професійної підготовки	здатність набувати досвід	когнітивна дисфункція	ставлення до військового обов'язку
Хі-квadrat	072	068	,111	,056	,372	225	,914	424	,152
ст.св. Асимптотична значимість	2	967	017	590	041	894	141	809	562

а. Критерій Крассела-Уолліса

б. Групуєча змінна: до ЗСУ потрапив(ла)

Додаток Г

Стійкість до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців різної статі

Ранги

стать	N	Середній ранг	Сума рангів
очікування від участі в бойових діях	59	42,51	2508,00
жін	31	51,19	1587,00
оча	90		
Ус			
ЬОГО			
подолання стресової ситуації	59	41,27	2435,00
жін	31	53,55	1660,00
оча	90		
Ус			
ЬОГО			
реалізація набутого бойового досвіду	59	40,31	2378,00
жін	31	55,39	1717,00
оча	90		
Ус			
ЬОГО			
стійкість до бойової психологічної травматизації	59	38,89	2294,50
жін	31	58,08	1800,50
оча	90		
Ус			
ЬОГО			

Статистики критерія^a

	очікування від участі в бойових діях	подолання стресової ситуації	реалізація набутого бойового досвіду	стійкість до бойової психологічної травматизації
Статистика U Манна-Уїтні	738,000	665,000	608,000	524,500
Статистика W Вілкоксона	2508,000	2435,000	2378,000	2294,500
Z	-1,501	-2,125	-2,607	-3,313

Асимпт. знач. (двохстороння)	,133	,034	,009	,001
---------------------------------	------	------	------	------

а. Групуєча змінна: стать

Ранги

ст		N	Середні й ранг	Сума рангів
безпорадність	чо	59	45,86	2706,00
	ловіча			
	жін	31	44,81	1389,00
	оча			
	Ус	90		
ього				
у свідомлене ставлення до професійної підготовки	чо	59	40,03	2362,00
	ловіча			
	жін	31	55,90	1733,00
	оча			
	Ус	90		
ього				
здатність набувати досвід	чо	59	39,78	2347,00
	ловіча			
	жін	31	56,39	1748,00
	оча			
	Ус	90		
ього				
когнітивна дисфункція	чо	59	45,58	2689,00
	ловіча			
	жін	31	45,35	1406,00
	оча			
	Ус	90		
ього				
ставлення до військового обов'язку	чо	59	44,06	2599,50
	ловіча			
	жін	31	48,24	1495,50
	оча			
	Ус	90		
ього				

Статистики критерія^а

	безпора дність	усвідом лене ставлення до професійної підготовки	здатніст ь набувати досвід	когнітив на дисфункція	ставлен ня до військового обов'язку
Статистика U Манна-Уїтні	893,000	592,000	577,000	910,000	829,500
Статистика W Вілкоксона	1389,00 0	2362,00 0	2347,00 0	1406,00 0	2599,50 0
Z	-,183	-2,749	-2,877	-,038	-,727
Асимпт. знч. (двохстороння)	,855	,006	,004	,969	,467

а. Групуєча змінна: стать

Додаток Д

**Взаємозв'язок між стійкістю до бойової психологічної травматизації
та досвіду бойових дій**

			наявність значного досвіду бойових операцій до повномасштабної війни
ро Спірмена	очікування від участі в бойових діях	Коефіцієнт кореляції	,023
		Знч. (2-сторон)	,826
		N	90
	подолання стресової ситуації	Коефіцієнт кореляції	-,177
		Знч. (2-сторон)	,096
		N	90
	реалізація набутого бойового досвіду	Коефіцієнт кореляції	,082
		Знч. (2-сторон)	,443
		N	90
	стійкість до бойової психологічної травматизації	Коефіцієнт кореляції	-,051
		Знч. (2-сторон)	,633
		N	90
	безпорадність	Коефіцієнт кореляції	,472**
		Знч. (2-сторон)	,000
		N	90
	усвідомлене ставлення до професійної підготовки	Коефіцієнт кореляції	,298**
		Знч. (2-сторон)	,004
		N	90
	здатність набувати досвід	Коефіцієнт кореляції	,245*
		Знч. (2-сторон)	,020
		N	90

когнітивна дисфункція	Коефіцієнт кореляції	,200
	Знч. (2-сторон)	,059
	N	90
ставлення до військового обов'язку	Коефіцієнт кореляції	,223*
	Знч. (2-сторон)	,035
	N	90

Додаток Е

Взаємозв'язок між стійкістю до бойової психологічної травматизації та рівня підготовки до участі в бойових діях

			високий рівень підготовки до участі в бойових діях
ро Спірмена	очікування від участі в бойових діях	Коефіцієнт кореляції	-,015
		Знч. (2-сторон)	,887
		N	90
	подолання стресової ситуації	Коефіцієнт кореляції	,016
		Знч. (2-сторон)	,881
		N	90
	реалізація набутого бойового досвіду	Коефіцієнт кореляції	,055
		Знч. (2-сторон)	,604
		N	90
	стійкість до бойової психологічної травматизації	Коефіцієнт кореляції	-,001
		Знч. (2-сторон)	,992
		N	90
	безпорадність	Коефіцієнт кореляції	-,403**
		Знч. (2-сторон)	,000
		N	90

усвідомлене ставлення до професійної підготовки	Коефіцієнт кореляції	,160
	Знч. (2-сторон)	,132
	N	90
здатність набувати досвід	Коефіцієнт кореляції	,099
	Знч. (2-сторон)	,353
	N	90
когнітивна дисфункція	Коефіцієнт кореляції	,027
	Знч. (2-сторон)	,804
	N	90
ставлення до військового обов'язку	Коефіцієнт кореляції	,286 ^{**}
	Знч. (2-сторон)	,006
	N	90

Додаток Ж

Взаємозв'язок між стійкістю до бойової психологічної травматизації та оцінкою загрози життю

			загроза життю суттєва
ро Спірмена	очікування від участі в бойових діях	Коефіцієнт кореляції	,149
		Знч. (2-сторон)	,161
		N	90
	подолання стресової ситуації	Коефіцієнт кореляції	-,070
		Знч. (2-сторон)	,510
		N	90
	реалізація набутого бойового досвіду	Коефіцієнт кореляції	,076
		Знч. (2-сторон)	,475
		N	90
	стійкість до бойової психологічної травматизації	Коефіцієнт кореляції	,071
		Знч. (2-сторон)	,504
		N	90
	безпорадність	Коефіцієнт кореляції	,276**
		Знч. (2-сторон)	,008
		N	90
	усвідомлене ставлення до професійної підготовки	Коефіцієнт кореляції	,290**
		Знч. (2-сторон)	,006
		N	90
	здатність набувати досвід	Коефіцієнт кореляції	,152
		Знч. (2-сторон)	,153
		N	90
	когнітивна дисфункція	Коефіцієнт кореляції	,199
		Знч. (2-сторон)	,060
		N	90
	ставлення до військового обов'язку	Коефіцієнт кореляції	,252*
		Знч. (2-сторон)	,017
		N	90

Додаток 3
Взаємозв'язок між стійкістю до бойової психологічної травматизації
та довірою до товаришів по службі

			довіра професійним та особистим якостям товаришів по службі
ро Спірмена	очікування від участі в бойових діях	Коефіцієнт кореляції	,155
		Знч. (2-сторон)	,145
		N	90
	подолання стресової ситуації	Коефіцієнт кореляції	-,133
		Знч. (2-сторон)	,212
		N	90
	реалізація набутого бойового досвіду	Коефіцієнт кореляції	,036
		Знч. (2-сторон)	,735
		N	90
	стійкість до бойової психологічної травматизації	Коефіцієнт кореляції	,028
		Знч. (2-сторон)	,795
		N	90
	безпорадність	Коефіцієнт кореляції	,311**
		Знч. (2-сторон)	,003
		N	90
	усвідомлене ставлення до професійної підготовки	Коефіцієнт кореляції	,336**
		Знч. (2-сторон)	,001
		N	90
	здатність набувати досвід	Коефіцієнт кореляції	,183
		Знч. (2-сторон)	,085
		N	90
	когнітивна дисфункція	Коефіцієнт кореляції	,227*
		Знч. (2-сторон)	,031
		N	90
	ставлення до військового обов'язку	Коефіцієнт кореляції	,285**
		Знч. (2-сторон)	,007
		N	90

Додаток І
Взаємозв'язок між стійкістю до бойової психологічної травматизації
та тим, чи був(ла) військовослужбовець свідком поранень і загибелі
товаришів

			був(ла) свідком поранень і загибелі товаришів
ро Спірмена	очікування від участі в бойових діях	Коефіцієнт	-,095
		кореляції	
		Знч. (2-сторон)	,375
	N		90
	подолання стресової ситуації	Коефіцієнт	-,053
		кореляції	
		Знч. (2-сторон)	,618
	N		90
	реалізація набутого бойового досвіду	Коефіцієнт	-,045
		кореляції	
		Знч. (2-сторон)	,675
	N		90
	стійкість до бойової психологічної травматизації	Коефіцієнт	-,142
		кореляції	
		Знч. (2-сторон)	,181
	N		90
	безпорадність	Коефіцієнт	,297**
		кореляції	
		Знч. (2-сторон)	,005
	N		90
	усвідомлене ставлення до професійної підготовки	Коефіцієнт	,078
		кореляції	
		Знч. (2-сторон)	,466
	N		90
	здатність набувати досвід	Коефіцієнт	-,041
		кореляції	
		Знч. (2-сторон)	,699
	N		90

когнітивна дисфункція	Коефіцієнт кореляції	,001
	Знч. (2-сторон)	,992
	N	90
ставлення до військового обов'язку	Коефіцієнт кореляції	,248*
	Знч. (2-сторон)	,018
	N	90

Додаток К

Стійкість до бойової психологічної травматизації залежно від терміну перебування у зоні бойових дій

Додаток К.1.

Взаємозв'язок терміну перебування у зоні бойових дій та стійкості до бойової психологічної травматизації

	очікування від участі в бойових діях	подолання стресової ситуації	реалізація набутого бойового досвіду	стійкість до бойової психологічної травматизації	безпорадність	усвідомлене ставлення до професійної підготовки	здатність набувати досвід	когнітивна дисфункція	ставлення до військового обов'язку
ртер К	-								
о мін оефіцієнт	,298**	,355**	,048	,341**	310**	,092	,140	442**	076
Спірмена перебування кореляції									
у зоні 3	,					,			
бойових дій нч. (2-	004	001	652	001	003	389	189	000	475
(у місяцях) сторон)									
N	9					9			
	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Додаток К.2.

Порівняння груп військовослужбовців з різними термінами перебування у зоні бойових дій за стійкістю до бойової психологічної травматизації

Ранги

термін перебування у зоні бойових дій (у місяцях)		N	Середній ранг
очікування від участі в бойових діях	до 6 місяців	38	46,12
	від 6 місяців до 1 року	35	48,94
	більше 1 року	17	37,03
	Усього	90	
подолання стресової ситуації	до 6 місяців	38	48,41
	від 6 місяців до 1 року	35	46,40
	більше 1 року	17	37,15
	Усього	90	
реалізація набутого бойового досвіду	до 6 місяців	38	49,53
	від 6 місяців до 1 року	35	44,96
	більше 1 року	17	37,62
	Усього	90	
стійкість до бойової психологічної травматизації	до 6 місяців	38	51,70
	від 6 місяців до 1 року	35	45,89
	більше 1 року	17	30,85
	Усього	90	
безпорадність	до 6 місяців	38	40,36
	від 6 місяців до 1 року	35	48,44
	більше 1 року	17	50,94
	Усього	90	
усвідомлення ставлення до професійної підготовки	до 6 місяців	38	46,16
	від 6 місяців до 1 року	35	49,10
	більше 1 року	17	36,62
	Усього	90	

досвід	здатність набувати	до 6 місяців	38	51,22
		від 6 місяців до	35	42,83
	1 року	більше 1 року	17	38,21
		Усього	90	
дисфункція	когнітивна	до 6 місяців	38	43,13
		від 6 місяців до	35	43,14
	1 року	більше 1 року	17	55,65
		Усього	90	
ставлення до військового обов'язку		до 6 місяців	38	39,21
		від 6 місяців до	35	54,64
	1 року	більше 1 року	17	40,74
		Усього	90	

Статистики критерія^{a,b}

	о чікування від участі в бойових діях	п одолення стресової ситуації	р еалізація набутого бойового досвіду	стійк ість до бойової психологічно ї травматизац ії	безп орадність	усві домлення ставлення до професійної підготовки	з датність набуват и досвід	ко гнітивна дисфункці я	ст авлення до військовог о обов'язку
і- квадра т	2 ,422	2, 264	2 ,475	7,49 8	2,67 3	2,67 5	3 ,543	3, 203	7, 160
т.св.	2	2	2	2	2	2	2	2	2
симпт. знч.	, 298	,3 22	, 290	,024	,263	,262	, 170	,2 02	,0 28

а. Критерій Краскела-Уолліса

Статистики критерія^{a,b}

	о чікування від участі в бойових діях	п одолаття стресової ситуації	р еалізація набутого бойового досвіду	стійк ість до бойової ї травматизац ії	безп орадність	усві домлення ставлення до професійної підготовки	з датність набуват и досвід	ко гнітивна дисфункці я	ст авлення до військовог о обов'язку
і- квадра т	2 ,422	2, 264	2 ,475	7,49 8	2,67 3	2,67 5	3 ,543	3, 203	7, 160
т.св.	2	2	2	2	2	2	2	2	2
симпт. знч.	, 298	,3 22	, 290	,024	,263	,262	, 170	,2 02	,0 28

а. Критерій Крассела-Уолліса

б. Групуєча змінна: термін перебування у зоні бойових дій (у місяцях)

Додаток Л

**Взаємозв'язок між стійкістю до бойової психологічної травматизації
та оцінкою військовослужбовцем похідних побутових умов**

			задовільність похідних побутових умов
ро Сіирмена	очікування від участі в бойових діях	Коефіцієнт кореляції	,156
		Знч. (2-сторон)	,143
		N	90
	подолання стресової ситуації	Коефіцієнт кореляції	-,018
		Знч. (2-сторон)	,865
		N	90
	реалізація набутого бойового досвіду	Коефіцієнт кореляції	,052
		Знч. (2-сторон)	,627
		N	90
	стійкість до бойової психологічної травматизації	Коефіцієнт кореляції	,117
		Знч. (2-сторон)	,273
		N	90
	безпорадність	Коефіцієнт кореляції	,174
		Знч. (2-сторон)	,101
		N	90
	усвідомлене ставлення до професійної підготовки	Коефіцієнт кореляції	,305**
		Знч. (2-сторон)	,003
		N	90
	здатність набувати досвід	Коефіцієнт кореляції	,253*
		Знч. (2-сторон)	,016
		N	90

когнітивна дисфункція	Коефіцієнт кореляції	,169
	Знч. (2-сторон)	,111
	N	90
ставлення до військового обов'язку	Коефіцієнт кореляції	,302**
	Знч. (2-сторон)	,004
	N	90

Додаток М

Взаємозв'язок між стійкістю до бойової психологічної травматизації та оцінкою можливості відновити фізичні сили та емоційну рівновагу

			можливість відновити фізичні сили та емоційну рівновагу
ро Спірмена	очікування від участі в бойових діях	Коефіцієнт кореляції	,265 [*]
		Знч. (2-сторон)	,012
		N	90
	подолання стресової ситуації	Коефіцієнт кореляції	,000
		Знч. (2-сторон)	,996
		N	90
	реалізація набутого бойового досвіду	Коефіцієнт кореляції	-,008
		Знч. (2-сторон)	,944
		N	90
	стійкість до бойової психологічної травматизації	Коефіцієнт кореляції	,123
		Знч. (2-сторон)	,250
		N	90
	безпорадність	Коефіцієнт кореляції	-,245 [*]
		Знч. (2-сторон)	,020
		N	90
	усвідомлене ставлення до професійної підготовки	Коефіцієнт кореляції	,428 ^{**}
		Знч. (2-сторон)	,000
		N	90
	здатність набувати досвід	Коефіцієнт кореляції	,236 [*]
		Знч. (2-сторон)	,025
		N	90
	когнітивна дисфункція	Коефіцієнт кореляції	,096
		Знч. (2-сторон)	,366
		N	90
	ставлення до військового обов'язку	Коефіцієнт кореляції	,313 ^{**}
		Знч. (2-сторон)	,003
		N	90

Додаток Н
Взаємозв'язок між стійкістю до бойової психологічної травматизації та соціально-психологічними чинниками

			очіку вання від участі в бойових діях	подо лання стресової ситуації	реал ізація набутого бойового досвіду	стійкі сть до бойової психологічної травматизації
Спірмена	ро якість психологічної допомоги	Коефіцієнт	,274*	,098	,082	,209*
		Знч. (2-сторон)	,009	,359	,442	,048
		N	90	90	90	90
	взаєморозумін ня в родині	Коефіцієнт	,202	,082	-,003	,167
		Знч. (2-сторон)	,056	,445	,980	,116
		N	90	90	90	90
	рівень економічних проблем у родині	Коефіцієнт	-,072	,050	-,115	-,090
		Знч. (2-сторон)	,499	,639	,282	,401
		N	90	90	90	90
	рівень підтримки друзів	Коефіцієнт	,202	,088	,267*	,243*
		Знч. (2-сторон)	,056	,410	,011	,021
		N	90	90	90	90
	оцінка рівня підтримки й поваги від суспільства	Коефіцієнт	-,089	,039	- ,214*	-,138
		Знч. (2-сторон)	,402	,713	,043	,195
		N	90	90	90	90

		усві домлене ставлення до професійної підготовки	зд атність набувати досвід	ко гнітивна дисфункція	ст авлення до військового обов'язку
безпо радність					

Спірмена	ро	якість	Коефіцієн	,251*	,47	,3	,0	,33
	психологічної	т кореляції			5**	84**	87	2**
	допомоги							
		Знч. (2-		,017	,00	,0	,4	,00
		сторон)			0	00	16	1
		N		90	90	90	90	90
	взаємороз	Коефіцієн		,207	,38	,3	,1	,20
	уміння в родині	т кореляції			4**	21**	17	9*
		Знч. (2-		,051	,00	,0	,2	,04
		сторон)			0	02	73	8
		N		90	90	90	90	90
	рівень	Коефіцієн		,234*	,12	-	,0	,20
	економічних	т кореляції			4	,093	27	4
	проблем у родині							
		Знч. (2-		,027	,24	,3	,8	,05
		сторон)			6	82	00	4
		N		90	90	90	90	90
	рівень	Коефіцієн		,046	,25	,2	-	,20
	підтримки друзів	т кореляції			8*	33*	,013	4
		Знч. (2-		,668	,01	,0	,9	,05
		сторон)			4	27	04	4
		N		90	90	90	90	90
	оцінка	Коефіцієн		-	-	-	-	-
	рівня підтримки й	т кореляції		,354**	,423**	,336**	,030	,150
	поваги від							
	суспільства							
		Знч. (2-		,001	,00	,0	,7	,15
		сторон)			0	01	77	9
		N		90	90	90	90	90